ПОШУКІ СУСТРЭЧЫ

Аповесць чацвёртая

I

Пятро ляжаў на ўзлеску. Малады сасоннік падступаў амаль пад самыя гароды. Ад лазовага плятня, за якім узвышаўся пажоўклы кіяшнік, яго аддзяляла нешырокая лагчына, парослая альховымі кустамі. Тут усё лета пасуцца цяляты, гусі, свінні, гуляюць дзеці — малыя пастухі. Некалі і сам ён выціраў пузам траву на такім вось выгане. Толькі там, у іх вёсцы, лес не падступаў так блізка, ён сінеў высокай зубчастай сцяной за рэчкай, загадкавы, прываблівы і крыху страшны ў дзіцячым уяўленні. Успаміналася яшчэ, што звычайна ў жніўні іх выган рабіўся чорны і цвёрды, як ток, і кусты каля раўчука радзелі. А тут усё некранутае — і кусты, і трава. Ці, можа, так здаецца таму, што ўсё абліта густой халоднай расой? За дарогай, каля вялікага лесу, пры самай зямлі, адплываюць у гушчар апошнія пасмы туману. Яшчэ не ўзыходзіла сонца. Толькі развіднела. У такі час усё здаецца як бы абноўленым.

Не, трава тут сапраўды не вельмі вытаптана. Вядома — чаму: няма свіней, гусей, наўрад ці ёсць цяляты. Усё з'еў ненажэрны фашыст. Праўда, у дварах дзе-нідзе рыкаюць каровы — клічуць гаспадынь. Больш раннія з іх і руплівыя ўжо запальваюць у печах: сям-там над комінамі ў ясны блакіт неба падымаюцца дымы, з адных комінаў густыя, чорныя, з другіх празрыстыя, як марыва над раллёй у гарачы дзень.

Жыццё не спыняецца. Пятра заўсёды радасна здзіўляла гэтая неперажнасць жыцця. Радавала там, у Мурманску,

калі ён назіраў з гары, на якой стаяла батарэя, як хутка пасля бамбардзіровак ажываў горад. Здзіўляла ў шпіталі, дзе ён бачыў і чуў, як людзі, што страцілі ногі, рукі, чапляліся за жыццё і марылі пра шчасце, пра любоў. Радуе непераможнасць жыцця і тут, на захопленай ворагам зямлі. Ён прахадзіў з атрадам па слядах карнікаў там, дзе заставаліся адны вогнішчы. Колькі смерцяў і гора сеюць гэтыя прыблуды. Здаецца, усё-ўсё — навуку, тэхніку, палітыку, мараль — накіравалі яны на знішчэнне, разбурэнне, на паслугу смерці. Але не ўдаецца ім спыніць жыццё!

Пятро ўпэўнены, што ляжыць якраз насупраць Сашынай хаты. Гарод з кіяшнікам каля плота — гэта іх гарод, Траянавых. Яму добра запомнілася, як Саша некалі казала, што іх хата ад школы дзевятая. Ён пералічвае каторы раз. Новых будынкаў няма, пажарышчаў таксама не відно, значыцца, дзевятая — гэта, была і ёсць. Сюды ён ішоў двое сутак. Не, не ішоў. Бег. Ляцеў. Без сну, без адпачынку. Шкада, што крыху спазніўся. Думаў прыйсці зацемна, перад світаннем — самы зручны час для партызана, каб наведацца ў незнаёмую вёску,— а прыйшоў, калі ўжо развіднела, бо крыху блудзіў уначы па незнаёмым лузе і лесе. Цяпер трэба быць пільным і асцярожным! Не падабаецца школа. Нікога Пятро там не ўбачыў. Ціха, спакойна, як і ўсюды навокал. Але за хлявом, на жардзінах, вісяць сеткі. І не адна — штукі тры. Двух месяцаў партызанства яму было даволі, каб ведаць, якія «рыбаловы» звычайна размяшчаюцца ў школах — паліцэйскія гарнізоны, нямецкія пасты, камендатуры. Калі ў іх дзе-небудзь на вышках сядзіць вартавы, то адразу ўбачыць чалавека, які выйшаў з сасонніку і накіраваўся ў вёску.

Пятро дастаў з кішэні пісталет, праверыў яго. Гэтак жа ўважліва агледзеў загорнутую ў брудную насавую хусцінку лімонку. Зброя надзейная. Але яму зусім не хочацца сустракацца з ворагам. Не для такой сустрэчы ён месяц прасіў камандзіра, каб той адпусціў яго сюды, за сотню кіламетраў. Добра, што камандзір атрада — бацька Кастуся Гаманка. Дапамог Косця. Разам прасілі.

Гарачь падэшвы ног. Дзіўна млее шыя — цяжка трымаць галаву. Ён упаў тварам на мяккую ігліцу. Вільготная жнівеньская зямля пахне грыбамі, з маленства знаёмым пахам.

Пятро ўспомніў, як два месяцы назад, спусціўшыся на парашуце ў Васілевіцкія балоты, ён вылез на сухі груд і цалаваў яе, родную зямлю. Цалаваў і плакаў ад шчасця. І цяпер яму захацелася пацалаваць зямлю: тут, пад гэтымі сасонкамі, неаднойчы праходзіла Саша.

«Саша! Родная мая, любая! Прачнулася? Спіш? І нават не сніш, што я тут, за сто метраў ад цябе? Мне страшна знянацку з'явіцца перад табой. Ты, напэўна, не паверыш сваім вачам. Падумаеш, я — прывід... зваліўся з неба. Слаўная мая! Нязведаныя крутыя дарогі вайны. Куды яны толькі не могуць завесці! Але мяне вяло маё каханне. Праз усе смерці, усе перашкоды і выпрабаванні, вялікія і малыя. Праз усё... Даруй мне. Я схіляю галаву... Я стану на калені і пацалую твае ногі... Вось так, як гэтую зямлю...»

Пятро быў упэўнены, што Саша тут, у гэтай хаце, з якой ён ужо колькі хвілін не зводзіць вачэй. У мінулую ноч па дарозе сюды ён заскочыў у знаёмае Заполле, да Ані. Гаспадыня расказала: у пачатку вайны Саша паехала да бацькі, яна, Аня, сама правяла яе туды. Нядаўна, вясной, Саша перадала ёй з адной жанчынай, якую сустрэла ў Гомелі, прывітанне, сказала, што жыве ў роднай вёсцы.

Моцна акрыліла Пятра гэтае паведамленне. Адтуль, з Заполля, ён сапраўды ляцеў як на крыллях. Не знайшоў на Сожы лодкі — пераплыў, схаваўшы патроны і гранату ў гумавы мяшэчак — вынаходства Кастуся.

«А можа, і няма ў школе гарнізона? А калі і ёсць, не вартуюць жа яны ўвесь час. Хутчэй уначы будуць дзяжурыць, а ў такі час, бадай што, спяць, як совы. Адзін скачок — і я на гародзе, у кіяхах. А там — па разоры... Сапраўды, не сядзець жа мне тут да наступнай ночы. Бліжэй да дня — больш прачнецца людзей. Пойдуць да калодзежаў, на гароды. Паганяць жывёлу. Не, чакаць нельга...»

Але сэрца... Чаму яно так дзіўна паводзіць сябе? То сціскаецца і як бы замірае, то пачынае грукацець так, што ажно балюча ў скронях. Здаецца, ніколі так не білася. Ні тады, калі ў лютаўскую ноч на возеры з'явіліся фінскія лыжнікі, ні нават тады, калі рыхтаваўся скакаць з самалёта ў чорную бездань, не ведаючы, што ўнізе — лес, поле, балота — і хто сустрэне, свае ці ворагі. А тут жа вядома, хто сустрэне, са-

мыя блізкія, родныя людзі — жонка, дачка, сваякі... Супакойся ж, сэрца дурное!

Пятро яшчэ раз пільна агледзеў гароды, з найбольшай увагай — школу. Стаў на адно калена, як на старце бегавой дарожкі, пераклаў пісталет з кішэні штаноў у кішэню падцёртага, мокрага ад расы пінжачка,— каб быў пад рукой, калі спатрэбіцца. Крокаў колькі прайшоў. Потым крыху выпрастаўся і, разразаючы галавой паветра, вокамгненна праскочыў выган. Прысеў за плотам, азірнуўся назад. На срэбнай некранутай гладзі расы ярка-зялёныя сляды здаваліся ненатуральнымі, нечалавечымі — занадта шырока сігаў. Не спадабаліся сляды. Лепш было цягнуць ногі, каб атрымалася суцэльная сцежка. Дарэмна бег так. Нельга бегчы. Трэба ісці так, каб здалёк здавалася, што ідзе свой чалавек і нікога не баіцца. Разважыўшы так, Пятро пералез цераз пляцень, у кіяшніку, праўда, крыху пастаяў, паглядзеў і, не спяшаючыся, пайшоў па разоры. Нават паспрабаваў, каб супакоіцца, нешта насвістваць.

Вось і вароты. Яны прыадчынены. Пятро прытуліўся плячом да шулы, стаіў дыханне, прыслухаўся. Ціха. Добра, што вароты адчынены — не будуць рыпець. Ён праціснуўся ў шчыліну. Выглянуў з-за хлява.

Каля ганка ўмываўся мужчына. Схілены, стаяў спіной да Пятра. Перад ім на ўслончыку вядро, ён зачэрпнуў з яго конаўкай, сам сабе ўзліў на рукі, пляснуў прыгаршчамі ў твар, фыркнуў. Але постаць, рукі нестарога чалавека. Гэта не Сашын бацька. Брат?..

Чалавек, мабыць, адчуў чужы позірк і хутка павярнуўся, неяк нязграбна пераступіўшы нагамі. Позіркі іх сустрэліся. І... Пятро адразу, у адзін міг, пазнаў яго. Можа, ён і не пазнаў бы так хутка, каб не думаў пра гэтага чалавека. А то вось ужо колькі месяцаў Лялькевіч даволі часта з'яўляўся перад яго вачамі, у яго ўяўленні, Пятро думаў пра яго і ў зямлянцы пад Мурманскам, і на пасту пад Кандалакшай, і ў шпіталі... Толькі апошнія суткі не ўспомніў ні разу, калі даведаўся ад Ані, што Саша — дома, чамусьці адразу ўпэўніўся, што Лялькевіч ніяк не можа быць разам з ёю, нават блізка ад яе. Не можа... Не, ён вельмі блізка! Вось ён! Значыцца, недарэмныя былі душэўныя пакуты. Не падманвала прадчуванне. Страшэнная

здрада чакала яго тут, куды ён так імкнуўся! Злосць, лютая злосць асляпіла, затуманіла розум.

У адзін скачок апынуўся ён каля Лялькевіча. Левай рукой схапіў загрудкі, скамячыўшы майку так, што ў таго агаліўся падцягнуты жывот.

— Прысмактаўся, сукін сын?! Вайну выкарыстаў? — І, не даўшы Лялькевічу раскрыць рот, па-баксёрску (так вучыў Кастусь, які дамагаўся, каб разведчыкі ўсё ўмелі) ударыў па мокрай пераносіцы, адначасова моцна піхнуўшы ў грудзі.

Лялькевіч паляцеў цераз ганак, загрымеўшы дзераўяшкай, якой Пятро не ўбачыў.

Упэўнены, што зрабіў усё, што належыць у такім выпадку і што больш яму тут няма чаго рабіць, Пятро кінуўся назад на гарод і далей у лес, які мог захаваць ад любой навалы і якому можна выплакаць сваю вялікую крыўду.

Саша пачула грукат, выйшла з хаты паглядзець, што здарылася, убачыла Уладзіміра Іванавіча на зямлі і... пырснула смехам: напярэдадні прайшоў дождж, каля ганка стаяла брудная калюжа, і камісар сядзеў пасярод яе. Але калі ўбачыла, што з-пад далоні, якой ён заціскаў нос, цячэ кроў, то спалохалася і занепакоілася. Прысела побач, памагаючы падняцца.

— Што з вамі?..— Але схамянулася і спытала гучна: — Што з табой, Пеця? Хто цябе?

— Хто? — Ён абхапіў яе левай рукой за плячо, абапіраючыся, каб падняцца.

— Хто?! — Саша азірнулася.— Нікога ж няма. Чаму ты ўпаў? Галава закружылася? Я казала: не трэба касіць без шапкі... Такое сонца...

Стаўшы на ногі, ён не адымаў рукі ад яе пляча. Ніколі яны не стаялі так блізка адно да аднаго. Вось яна — каханая, слаўная, клапатлівая. Проста з вядра чэрпае прыгаршчамі ваду, каб абмыць яму твар, як маломү, як сыну, якому разбілі нос. Нямнога трэба: змаўчаць, калі ніхто больш не бачыў, сказаць, што сапраўды закружылася галава і ён упаў сам, стукнуўся аб ганак, і можна быць упэўненым, што той, сапраўдны Пятро, ніколі ўжо не вернецца сюды, і тады

можна спадзявацца, чакаць... Ледзь блiснула такая думка, i ён увесь скалануўся, пачырванеў. Якая подласць! Не сказаць пра таго, хто ёй найдаражэйшы? Схлусiць гэтым даверлiвым, шчырым вачам? Ды ён пасля ўзненавiдзiць самога сябе, страцiць маральнае права быць камунiстам, партызанам, камiсарам. Ён ужо зрабiў... робiць злачынства, што так доўга маўчыць. Трэба затрымаць, вярнуць яго! Вярнуць як мага хутчэй!

Лялькевiч моцна сцiснуў пальцамi Сашына плячо...

— Хто? Ён! — I кiўнуў на гарод.

— Хто — ён? — здзiвiлася Саша.

— Пятро.

— Якi Пятро?

— Твой.

Секунду яна глядзела яму ў твар: жартуе ён цi трызнiць? Не, ён сказаў сур'ёзна, сумна, таямнiча, амаль шэптам, як заўсёды паведамляў канспiратыўныя навiны.

— Я не ўправiўся ахнуць. «Прысмактаўся, кажа, сукiн сын?» — i па мордзе... Не лепшы спосаб высветлiць iсцiну, але я разумею яго...

Саша адразу паверыла: прыходзiў Пятро, яе Пецям. Яна адпiхнула Лялькевiча так, што ён зноў ледзь не ўпаў, i кiнулася на гарод.

Камiсар зразумеў сваю памылку, калi пачуў, як за хлявом яна крыкнула на ўсё наваколле:

— Пе-е-ця-а-а!

Ударылася аб сцяну лесу i пакацiлася назад звонкае рэха:

— ...ця-а-а!

I на здаровых нагах ён, магчыма, не бегаў нiколi так iмклiва, як цяпер на пратэзе, якi так рэзаў, што ад вострага болю цямнела ў вачах.

Ён хутка дагнаў Сашу. Схапiў за плечы, зацiснуў рот. Няхай падумаюць, што яны б'юцца,— гэта бывае памiж мужам i жонкай! — абы не падумалi чаго iншага, абы не з'явiлiся падазрэннi ў суседзяў i палiцыi...

— Саша! Саша!.. Што вы робiце? Апомнiцеся! Вы правалiце сябе... усiх нас!..

Яна вырывалася, бiлася ў яго дужых руках.

— Пусціце! Пусціце мяне! Дзе ён? Што вы казалі яму?

— Я нічога не сказаў. Не паспеў. Супакойцеся! Нельга так! Мы выдаём сябе! А Пятра мы знойдзем! Толькі спакойна!.. Прашу цябе — спакойна...

Даніка, які спаў на вышках на сене, разбудзіў Сашын крык. Хлопец убачыў праз шчыліну ў страсе, як змагаюцца на гародзе камісар і сястра, здзівіўся, нават разгубіўся спачатку, але застацца староннім не мог. Не ведаючы, каго трэба абараняць, ён, аднак, рушыў да іх. Праўда, яны сядзелі ўжо мірна, толькі камісар трымаў Сашу за руку, а яна плакала. Данік спыніўся воддаль, усё яшчэ збянтэжаны. Лялькевіч паклікаў яго: трэба растлумачыць, каб хлопец не падумаў немаведама чаго!

— Данік! Слухай! — сказаў Уладзімір Іванавіч, выціраючы хусцінкай акрываўлены твар.— Толькі што быў Пятро. Убачыў мяне, падумаў... Уяўляеш, што ён мог падумаць?.. «Прысмактаўся, кажа, сукін сын? Вайну выкарыстаў?» Расквасіў мне нос раней, чым я паспеў сказаць хоць адно слова, і пабег у лес... Значыцца, чалавек наш...

Саша ўстрапянулася, кінула на Лялькевіча позірк, поўны нянавісці.

— А вы думалі — паліцай. Думаеце, толькі вы...

Лялькевіч згорбіўся, быццам атрымаў удар, і не адказаў ёй.

— Я ўпэўнены, далёка ён не пабег. Сядзіць дзе-небудзь у кустах. На расе след... Пойдзеш з Сашай...

Яна падхапілася, вырвала руку, гатовая бегчы.

— Але прашу вас, не крычыце, не клічце... Падумайце пра дачку! — Саша ўздрыгнула.— Мы палаяліся, пабіліся — муж і жонка... Натуральна, Саша сышла з хаты. І ты, Данік, угаворваеш яе вярнуцца назад, памірыцца... Разумееш?

— Разумею, Уладзімір Іванавіч! — кіўнуў Данік, дрыжучы ад ранішняй прахалоды і хвалявання.

Саша пабегла. Калі яна пералазіла цераз пляцень, Лялькевіч памахаў кулаком і крыкнуў на ўвесь голас:

— Ну і бяжы! І чорт з табой! Дурніца! Вар'ятка!

Крыху счакаўшы, Данік назіркам рушыў за сястрой.

Вось ён, яго след, на роснай траве. Ён павярнуў направа, дзе кусты больш густыя. «Пеця! Родны мой, дзе ты? Дурны

ты мой! Як ты мог падумаць пра мяне? Ніхто мне не патрэбны. Ніхто! Акрамя цябе, любы мой і неразумны. У нас жа дачка. Твая дачка. Як жа ты мог пабегчы? Няхай ты падумаў пра мяне бог ведае што... Няхай... Але ты ўсё роўна павінен быў пабачыць Ленку...» Зрабілася вельмі крыўдна ад думкі, што ён не захацеў убачыць дачкі. «Няўжо твая рэўнасць мацней за любоў? Няхай не да мяне... Да дачкі! Такое агіднае пачуццё заглушыла ў табе самае святое...»

Яна і раней вельмі часта вось так гаварыла з ім, шапталася па начах ці калі адна заставалася ў лесе, у полі. Але тады гэта было так, у марах... А цяпер след... Няўжо праўда гэта ішоў Пеця? Як ён апынуўся тут, калі быў так далёка, на Поўначы? На нейкі момант ёй здалося ўсё гэта неверагодным. Ці не сніць яна? Ці не пажартаваў Лялькевіч? Ці не спатрэбілася яму для якой-небудзь канспіратыўнай мэты такая выдумка? У яго заўсёды таямнічасць і нечаканасць. Вось і след знік...

Знік таму, што скончылася трава, пачаўся сухі сасоннік. Але Саша ажно скаланулася і, спыніўшыся, паглядзела назад. Не, след ёсць. Яна, як бегла, не наступала на Пецеў след, каб не затаптаць яго, і цяпер на роснай траве цягнуцца дзве зялёныя сцежкі. Куды ісці далей? Дзе шукаць? Яна зноў гукнула:

— Пе-е-ця-а!

Адразу побач апынуўся Данік, схапіў за руку.

— Саша! Ты забылася, што сказаў Уладзімір Іванавіч!

Яна ўзлавалася:

— Пайшоў ты са сваім Уладзімірам Іванавічам!

— Саша! Не жартуй з агнём! — сурова папярэдзіў Данік. — Ты падпольшчыца. Клятву давала. А цяпер хочаш загубіць усю нашу справу з-за свайго Пеці? Глядзі!..

Гэта неяк адразу вярнула ёй усведамленне той небяспекі, якую яна можа наклікаць на сябе, на ўсю сям'ю, на арганізацыю. Саша спалохалася. Павярнулася да брата, сказала з болем, як бы просячы спагады:

— Данік! Але зразумей ты мяне. Я маці. І вось... І вось... бацька Ленкі толькі што быў тут, у нашым двары, за два крокі... Дзе яго шукаць цяпер? Дзе?

Даніку стала шкада сястры. Ён параіў:

— Давай разыдземся, і ты гукай мяне... Быццам мы грыбы збіраем. Можа, ён пазнае твой голас.

Яны ўглыбіліся ў лес, і Саша раз-пораз гукала:

— Да-ані-ік! Дані-іл-а-а!

Брат зрэдку адгукаўся:

— А-а-у-у!

Пасля падбег да яе ўзрушаны — пошукі захапілі яго.

— Там, у балацянцы, зноў след на траве. Ён пайшоў на луг. Бежымо туды. На лузе зноў будуць відаць сляды, і мы дагонім яго.

Яны пабеглі што ёсць сілы па рэдкім сасняку. Сухадолы, крутыя ўзгоркі, сукаватыя з самага камля, каржакаватыя сосны — такі тут лес, пасаджаны некалі дзядамі на прырэчных пясчаных заносах, каб спыніць наступленне пяску на палі.

Саша задыхалася. Сэрца рвалася наперад, гатовае выскачыць з грудзей. Сэрца, яно, напэўна, знайшло б адразу таго, па кім столькі часу балела, калі б сапраўды яму даць волю.

«Сэрца маё! Каханне маё! Вядзі ж мяне правільна! Пеця! Пеця! — крычала яна бязгучна.— Спыніся! Пачакай! А то я не даганю цябе. Я ўпаду...»

Нарэшце сасняк расступіўся і адкрыўся шырокі прастор прысожскага лугу. Мільярды малюсенькіх вясёлак зіхацелі на маладой атаве — узыходзіла сонца. Прамені яго адбіваліся ад нерухомага люстра старыка, і на густым лазняку павісла самая сапраўдная вясёлка, няяркая, як бы засланая плёнкай туману, але ўсё адно непаўторна прыгожая. Сашы было не да гэтага хараства, аднак і яна звярнула ўвагу на такі цуд прыроды.

Яны спыніліся на пясчаным узгорку. Стала лягчэй дыхаць. Данік ведаў: партызан (а ён не сумняваўся, што Пятро партызан) не пойдзе ўдзень па адкрытым месцы. Але ўсё роўна пільна агледзеў наваколле — як акінуць вокам. Луг — не раўніна. Старыкі, азярыны, ямы, зараснікі, раўчакі перасякаюць яго ўдоўж і ўпоперак. Але гэта не перашкаджае адчуванню надзвычайнай шырыні і прастору, ажно сапраўды тут заўсёды лягчэй дыхаецца.

Раптам Данік пацягнуў Сашу за руку да сябе:

— Вунь!.. Бачыш? На ўзгорку, дзе тры дубы... Бачыш?

Бляск расы сляпіў вочы, і Саша не адразу разгледзела постаць чалавека, што павольна ішоў да ракі.

Можа, дагэтуль яна не адчувала яшчэ ўсёй істотай сваёй, што Пеця так блізка, бо не бачыла яго сама, а толькі пачула ад Лялькевіча. А ўбачыла далёкую постаць і адчула менавіта так, усёй істотай: ён, Пеця, тут, наяве, а не ў сне, жывы, здаровы.

Яны пабеглі з Данікам яшчэ шпарчэй, наўпрасткі. Не скідаючы адзення, перайшлі ўброд старык, лезлі праз калючыя мокрыя кусты, абдзіраючы твар і рукі. Калі Саша адставала, Данік цягнуў яе за руку:

— Хутчэй, Саша! Хутчэй! А то, калі яго чакаюць на беразе з лодкай... дык яны не будуць марудзіць... Шукай тады іх у зарэчных балотах... Што ветру ў полі...

Вось і след Пецеў! Толькі б захапіць яго на гэтым беразе! Можа, зноў паклікаць! Але рака — вось яна, ужо блішчыць шырокім плёсам у праменнях ранішняга сонца.

Сіратліва пахіліўся зламаны слуп ад ліхтара. Няма бакеншчыкаў, не загараюцца па вечарах агні, не ўзнімаюць хвалі параходы. Год назад замерла, сціхла тут жыццё. Толькі рака па-ранейшаму нясе свае воды, і нішто не можа спыніць яе магутнай плыні.

Саша і Данік дабеглі да пясчанага берага, куды прывялі сляды. І раптам Саша быццам спатыкнулася, застыла ў такой паставе, знясіленая, збялелая. Потым у роспачы плюнула:

— Тфу! Каму прыносіў шчасце поп!

Унізе, каля вады, сядзеў на вымытым чорным кражы дуба Аляксей Сафронавіч і паважна, не спяшаючыся, мурлыкаючы нешта пад нос, разматваў вудачкі.

— Які ён табе поп? — Данік пакрыўдзіўся за старэйшага таварыша, за чалавека, які, па сутнасці, стварыў іх падпольную арганізацыю, а папом зрабіўся для канспірацыі.

Калі расчараванне і здзіўленне мінулі, брат і сястра паглядзелі адно на аднаго, як бы раячыся: што рабіць? Схавацца, непрыкметна пайсці назад ці паказацца дзядзьку Аляксею на вочы! Як растлумачыць сваё з'яўленне тут?

— Трэба расказаць усю праўду. Стары павінен ведаць усё,— прашаптаў Данік.

Саша моўчкі згадзілася.

Данік кашлянуў.

Аляксей Сафронавіч, як кажуць, і вухам не павёў, бо жыў па закону: богаў служка нічога не баіцца зямнога, ніякая нечаканасць не можа яго спалохаць, збянтэжыць, вывесці з душэўнай раўнавагі. Ён закінуў вудачку, утыркнуў вудзільна ў гліністы грунт і толькі тады павольна павярнуўся, каб паглядзець на таго, хто кашлянуў за яго спіной. Але, калі ўбачыў Данілу і Сашу, куды дзеўся яго спакой! Упусціў банку з чарвямі, палез па гліністым адхоне ім насустрач.

— Што здарылася, дзеці? Чаму вы тут? Божа мой! — І схапіўся рукой за сэрца.— Няшчасце?

Данік зразумеў, пра што Стары мог падумаць, і паспяшаўся заспакоіць яго:

— Не, дзядзька Аляксей, нічога страшнага не здарылася. Прыходзіў Пятро. Сапраўдны Сашын муж. На досвітку. Убачыў у двары Уладзіміра Іванавіча, ударыў яго па твары і збег у лес... Мы шукаем яго. Сляды на луг вялі. З Халімонавай гары мы ўбачылі вас і падумалі, што ён... за раку адыходзіць...

Каваль апусціўся на вільготную траву, звесіўшы з абрыву ногі, выцер рукавом зрэбнай кашулі ўспацелую лысіну:

— Напалохалі вы мяне. Сядайце, адпачніце. У вас такі выгляд...

Яны селі побач.

Аляксей Сафронавіч узяў Сашыну руку:

— Уся дрыжыш, атракавіца. Яны — што, ведалі адзін аднаго?

— Сустракаліся разы два.

— Не моцная, значыцца, вера ў цябе ў Пятра твайго. Малады. Але нічога, ёсць любоў — будзе вера. Усё ў свой час. А ты, Аляксандра, узрадуйся, што жывы ён, твой благаверны... І калі так прыходзіў, то не толькі жывы, але і духам моцны і сэрцам чысты... Хіба мала з цябе гэтай радасці? Не пажадай адразу многа!..

Расплылася рака ў неабсяжнае мора, два доўгія і вузкія сонцы загойдаліся ў вадзе, і белая хмарка дзіўна закалыхалася, пераламалася — увесь свет пераламалі гарачыя слёзы. Напоўнілі, затуманілі вочы і застылі там, не пырснулі, не

закапалі, не пакаціліся па шчоках. Але як лёгка, як хораша зрабілася на сэрцы! Праз слёзы Саша паглядзела на дзядзьку Аляксея, добрага, разумнага, разважлівага, і вінавата ўсміхнулася. Ён ласкава пагладзіў яе шурпатую ад застарэлых мазалёў руку. Яна падумала: «Сапраўды. Я год не ведала, дзе Пеця, што з ім. А цяпер ведаю, што ён жывы, што ён тут, з намі... Хіба мала такой радасці?» Прыемна было адчуваць спіной цеплыню сонечных праменняў і глядзець, як на плыні ракі нырае коркавы паплавок.

— Ага, клюе? — зусім па-дзіцячы ўзрадаваўся Стары і па-дзіцячы, на спіне, ссунуўся з абрыву да вады, схапіў вудзільна. Бліснуў на сонцы трапяткі кавалачак срэбра.

Паблукаўшы па лесе і лузе яшчэ трохі, Данік і Саша, змораныя, вярнуліся дадому. На гародзе іх сустрэла Поля. Лялькевіч усё расказаў ёй. Такую тайну ад старэйшай сястры, якая была за маці і гаспадыню, нельга хаваць.

Па Сашыным выглядзе Поля не зразумела, знайшлі ці не знайшлі. Спытала вачамі — так размаўляць прывучыла падпольнае жыццё.

«Бачылі?»

«Не»,— схіліла галаву Саша.

Поля цяжка ўздыхнула і засмучана падперла шчаку кулаком. Яна перажывала ўсё гэта па-свойму. Ніколі не бачыўшы Пятра, яна розумам і сэрцам не прымала яго як блізкага чалавека і часам сумнявалася ў сур'ёзнасці Сашынага замужжа. А Лялькевіч за час, што жыў у іх хаце, стаў сапраўды як родны. Поля палюбіла яго. Праніклівая і ўважлівая, як усе разумныя жанчыны, яна не магла не прыкмеціць, што ён кахае Сашу. Жадаючы сястры большага шчасця, яна хацела, каб яны сталі жонкай і мужам... І раптам Пятро стаў рэальнасцю. Ён ішоў да іх, як у родны дом. Сэрцам адчуў саперніка. Поля разумела яго і не асуджала, што ён збег, а вельмі шкадавала. Цяпер яна паверыла ў іх каханне — Пятра і Сашы, у іх жаніцьбу. І ёй, жанчыне набожнай, стала сорамна за свае грэшныя думкі: як зводніца якая, хацела аддаць сястру другі раз замуж, пры жывым мужу, які, гаротнік, немаведама дзе цяпер і што думае пра іх сям'ю.

Вось чаму ёй было балюча даведацца, што Пятра не знайшлі, што ён знік бясследна, не даведаўшыся праўды. І яшчэ яе спалохала і ўразіла, што Саша быццам не вельмі перажывае — не плача, не скардзіцца, не абвінавачвае Лялькевіча, Даніка, яе, Полю. З незразумелай боязззю, сцішаная і засмучаная, ішла яна за Сашай у двор: як яны сустрэнуцца з Лялькевічам?

Уладзімір Іванавіч быў пад паветкай. Хацеў працаваць (падыходзіў сезон на бочкі), але рукі не трымалі гэбля, і ён гуляў з Ленкай. Малая ўжо цвёрда трымалася на нагах, няспынна шчабятала. А потым ёй спадабалася падаць на мяккія духмяныя стружкі, куляцца ў іх.

— Та-та, ба-ах! — валілася на спінку і залівіста смяялася.

Лялькевіч з бацькоўскім замілаваннем глядзеў на яе, усміхаўся, але ўсмешка была сумная. Ён думаў пра яе бацьку, які блукае недзе па лесе з цяжкай пакутай у душы. А малая яму, чужому чалавеку, кажа «тата», кажа невыразна яшчэ і несвядома, але так яе навучаюць Данік і Поля. Ён успамінае, як Саша доўга моўчкі і ўпарта супраціўлялася, каб Ленка называла яго татам. Але потым скарылася і ў апошні час як бы не звяртала ўвагі.

Саша кінулася пад паветку, схапіла дачку на рукі, моцна прыціснула да грудзей, нібы малой пагражала небяспека.

Лялькевіча гэта паласнула па сэрцы. Ён адчуў сябе вінаватым. Ленцы, як на тое, не хацелася сядзець на руках у маці, яна рвалася назад у стружкі. Але Саша панесла яе ў хату. Поля праслязілася і, спачуваючы, паглядзела на Уладзіміра Іванавіча.

Саша, нават на думку Лялькевіча, паводзіла сябе дзіўна. Яму, калі ён таксама прыйшоў у хату, яна сказала мякка, ласкава, з бяскрыўднай іроніяй:

— Як жа гэта вы, Уладзімір Іванавіч, нічога сказаць не паспелі? Атрымалі па носе і слова не вымавілі?..

Ён сам усю раніцу думаў пра гэта і не мог уцяміць, як яно так здарылася, што ён, партызан, камісар, падпольшчык, які ўмеў у самых складаных і нечаканых абставінах дзейнічаць хутка і правільна, аказаўся такі недарэка. Ён баяўся глядзець ёй у вочы, панурыўся, пераступаў з нагі на нагу, стукаючы самаробным пратэзам аб падлогу.

— Гэта ціхае жыццё псуе мяне. Я раблюся залішне паволыны, цяжкадумны... А ён, Пятро, відаць, падрыўнік ці разведчык. Дзейнічаў, як маланка. Я пазнаў яго толькі тады, калі з разбітым носам апынуўся ў калюжы.

Саша засмяялася, здалося яму, нават весела. І больш нічога не сказала. Усё знешне было так, як учора, пазаўчора, усе папярэднія дні.

Саша сабрала бялізну і пайшла на рэчку, але ўзяла з сабой і Ленку. Лялькевіч не мог не адзначыць гэта. Поля збірала на гародзе фасолю. Данік з касой пайшоў на луг «выкасіць дзе-небудзь лапінку атавы». Хоць на самай справе мэта была іншая. Два дні назад на Сожы амаль села баржа. На баржы ўзмоцненая варта. Хлопцы здагадваліся, што немцы на баржы вязуць важны груз, можа, нават боепрыпасы. І выпрасілі ў Лялькевіча дазвол спаліць баржу. Данік і Анатоль, косячы атаву, павінны паназіраць за вартай, разведаць подступы.

Лялькевічу не працавалася. Ён думаў і пра чарговую аперацыю і пра наведанне Пятра. Безумоўна, Саша балюча перажывае. Але яна гордая, а таму ні аб чым не просіць і нікога не вінаваціць. Калі яна вярнулася з рэчкі і развешвала на агародзе бялізну, ён падышоў да яе, стаў побач, сказаў шэптам:

— Я пайду, Аляксандра Фёдараўна. У атрад. Я знайду яго. Накіруем сувязных ва ўсе суседнія атрады. Ён або з армейскай групы Віці, або з атрада Куцага. Ім скінулі радыста і дыверсантаў для горада...

Саша ўзняла вочы, у позірку яе была ўдзячнасць, і гэта было яму даражэй за ўсё.

— Я пайду ў Буду рамантаваць царкву. Поп прасіў...

Ён зрабіўся не толькі бондарам, але і цесляром. Пра гэта ведае ўся вёска.

Саша кіўнула галавой — не першы раз! — і моўчкі дакранулася да яго локця.

II

«Усё нішчыць вайна. Гінуць людзі... Чарсцвеюць сэрцы ў жывых... Руйнуюцца любоў і вернасць... Разбураецца сям'я... Адзін я, наіўны, веры ў у заўтрашні дзень, у шчасце...

А яно ўсё ў мінулым... Антаніна нічога не патрабавала за сваю любоў... Жыла адным днём... Няўжо так і трэба жыць? «Каб цябе сёння разнесла бомба, твая жонка...» — «Сціхні!» — закрычаў я ёй тады. А чаму ёй сціхаць? Мяне не разнесла бомба, я выжыў ад фінскіх куль і гранаты, а шчасця — таго, што было, няма і ніколі не будзе...»

Пятро ляжаў, уткнуўшы галаву ў мокры мох. У цяжкія хвіліны вайны шмат пра што жудаснае думаў, шмат чаго сніў: Сашы няма жывой, яе пагналі ў Нямеччыну, у няволю, на здзек і гвалт... І пра Лялькевіча думаў, раўнаваў, пакутаваў. Але ўявіць, што Саша — жонка гэтага чалавека і яны жывуць у ціхай лясной вёсцы і, можа, плодзяць дзяцей у той час, калі навокал ідзе бязлітаснае змаганне,— такая думка нават ні разу не прыходзіла ў галаву. Як можна памыліцца ў чалавеку! Саша, Саша...

Хацеў плакаць, але слёз не было. І думкі, як іскры, сухія, кароткія, ясныя. Толькі мох мокры і пахне родным, забытым маленствам.

Самае дзіўнае, што злосці на Сашу не адчуваў. Іншая рэч — на Лялькевіча. «Можа, паліцай які-небудзь, падлюга. Трэба было не па мордзе, а стукнуць з пісталета... Няхай бы адным гадам менш было...»

Ён дастаў з кішэні пісталет, да болю сціснуў шурпатую рукаятку. Але праз хвіліну падумаў, што, не ведаючы акалічнасцей, ён не мог зрабіць гэтага — забіць чалавека, тым больш блізкага Сашы... Ён не забойца. Ён паверыў, што Саша магла здрадзіць яму — Пятру. Але паверыць, што яна здрадзіла народу, Радзіме, жыве з паліцэйскім. Не! Не можа гэтага быць! Трэба пайсці назад і ўсё высветліць. Калі ён сумленны чалавек, то не прадасць... Але які ён сумленны! Ды цяпер ужо і не пройдзеш, каб не ўбачылі... Вунь ужо гукае пастух. Рыпяць жураўлі...

Пятро прыслухаўся. Зноў нехта крыкнуў, але ўжо ў другім баку — у глыбіні лесу. Хто там мог зваць яго? Першы раз, калі ён пабег, здалося, што жаночы голас надрыўна паклікаў ззаду: «Пеця!» Ён спыніўся тады, замёр. Чакаў. І каб покліч паўтарыўся, то, напэўна, забыўся б і на школу, і на паліцэйскі гарнізон, і на Лялькевіча — на ўсё на свеце. Пабег бы назад насустрач гэтаму голасу. Але дарэмна чакаў.

Ніхто яго больш не паклікаў. Відаць, яму проста здалося, стомленаму, разбітаму, уражанаму. Ён і дагэтуль часта чуў Сашын голас. І цяпер вось зноў здалося, што гэта яна. Крык паўтарыўся, і знікла надзея, бо стала ясна: гукаюць адзін аднаго людзі, якія збіраюць грыбы. Імя незразумелае — не то «Манік», не то «Ванік». І адказ: «А-у-у» — хлапечы голас.

Людзі жывуць, збіраюць грыбы.

«Можа, пайсці да іх і пра ўсё распытаць? Пра што? Што могуць ведаць чужыя людзі? Скажуць, што тут яна, Саша?.. Дык сказала ж Аня. Пачуць ад людзей, лішні раз, што жыве не адна — з мужам? А можа, вярнуцца да іх і сказаць: «Я хачу ўбачыць сваю дачку. Дзе мая дачка?» Паглядзець малую і глянуць у вочы Сашы. Якія ў яе будуць вочы?» Ён уявіў з незвычайнай выразнасцю яе вочы, як цалаваў іх, і... застагнаў ад болю.

Не, вяртацца нельга. Ён проста не мае права, бо гэта неразумна і небяспечна, гэта можа прывесці да недарэчнай гібелі. А ён павінен жыць, змагацца, помсціць за сваю і людскую крыўду і гора. Заўтра ён павінен быць у сваім атрадзе, дзе яго чакаюць Павел Пятровіч, Кастусь, іншыя сябры і вялікія справы. Заўтра. А яму ісці кіламетраў сто. Трэба спяшацца.

Пятро падняў галаву.

— Што ж, бывай...— звярнуўся ён да Сашы.— Не падумай, што я сапраўды больш не буду верыць, што ёсць на свеце каханне мацней за смерць. Можа, і маё не мацней за смерць. Але маё вернае і адданае! Ты чуеш? Я і цяпер кахаю цябе, Саша, чуеш? Вярніся.— Ён хацеў сказаць: «І я ўсё дарую», але адчуў пошласць гэтых рамансавых слоў, узлаваўся, па-салдацку вылаяўся.

Трэба ісці!

Але ніяк не мог адарвацца ад зямлі. Быццам зламаўся хрыбет, адключыліся нервы і... рукі, ногі, сэрца — усё цела не слухалася загадаў, якія пасылаў розум.

З'явілася сумненне: а ці Лялькевіч то быў? Ці не ўдарыў ён невінаватага чалавека? Здараецца, што далёкія чужыя людзі часам знешне падобны адзін на аднаго. Але хутка Пятро адкінуў гэтае сумненне, бо ўспомніў позірк таго, каго ўдарыў,— то быў позірк чалавека, які таксама пазнаў яго і

разгубіўся. О, каб ён не пазнаў і не разгубіўся, то не стаў бы як анямелы. Цяпер людзі насцярожаныя і не чакаюць, пакуль іх схопяць ці ўдараць. А гэты тып адчуваў сябе, што сабака, які нашкодзіў.

«А я ішоў, як гаспадар...»

Скаланула думка: «Як гаспадар... Дык чаму ж тады ты кінуўся ўцякаць? Не пачакаў хвіліны, не паклікаў Сашу?.. Няхай бы глянула ў вочы»,— сказаў як бы хто іншы, той, з кім ён часта гутарыў, раіўся, спрачаўся, другі Пятро Шапятовіч. Ажно кінула ў пот, калі адказаў: «Спалохаўся. Пабаяўся, што Лялькевіч закрычыць, узніме на ногі паліцыю...»

Паспрабаваў апраўдацца:

«Не таму, што пабаяўся... Проста не хацеў яе бачыць, не хацеў ніякіх тлумачэнняў... Навошта? Каб зрабілася яшчэ больш балюча? Я не немцаў баюся, не паліцаяў, самога сябе баюся, душэўных пакут...»

Аднак адчуваў, што крывіць душой.

«Але ты кінуўся, як заяц... Як баязлівец...» Гэта вельмі пакрыўдзіла. Магчыма, у пачатку вайны ён сапраўды баяўся смерці, але потым ніхто не мог, не меў права кінуць яму такога папроку. А тым больш цяпер, калі ён стаў партызанскім разведчыкам! І ён давядзе сабе і ўсім, што не баязлівец!

Зараз жа пойдзе назад і пагаворыць з імі!

Апанавала неразумная, адчайная адвага. Ён падскочыў з зямлі і рушыў да вёскі. Але не патрапіў на тое ж месца перад выганам, да хаты Траянавых, а выйшаў з другога боку, з сухога балотца, з альховых кустоў, паміж якімі чарнелі свежыя сцежкі, пратаптаныя статкам.

Гэтыя сцежкі неяк адразу ўтаймавалі Пятра. «Кароў многа,— падумаў ён,— значыцца, мірна жывуць, не «соляць» немцам, раз тыя кароў не чапаюць. Яўна ёсць паліцэйскі гарнізон са сваіх бобікаў».

Ды і вёска ўжо ўся прачнулася: па вуліцы ходзяць людзі. У такі ранні час незнаёмага адразу засякуць. Пятро зноў адступіў у глыб лесу, зноў забраўся ў гушчар і паваліўся на мох. Трэба ісці! — загадаў сабе і... не падначальваўся. Там чакалі сябры. А тут — Саша... Як пайсці, не глянуўшы ёй у вочы? А як глянуць?.. Зноў — думкі, планы... Ды перамагла стомленасць, дзве бяссонныя ночы. Пятро заснуў.

Прачнуўся спалоханы: мог жа нехта неўзнарок наскочыць на яго. Але сон неяк хораша заспакоіў, надаў разважлівасці, удумлівасці. Хацелася есці, ужо суткі, акрамя позняй чарнікі, нічога не еў.

Спаў, відаць, гадзіны тры, бо сонца ўжо ўзнялося высока.

Разважыў: «У такі час вёска пусцее. Адны дзеці ды старыя. Пайду. Папрашу есці ў якой-небудзь бабулі. І, між іншым, спытаю Сашу. Скажу, што некалі да вайны разам вучыліся. А там, можа, удасца паслаць якога хлапчука, каб паклікаў Сашу ў лес. Чаго мне баяцца з такой зброяй?»

З узлесся аблюбаваў хату, трэцюю з краю і чамусьці самую заможную на выгляд.

Зайшоў з вуліцы, не хаваючыся. У двары сустрэла маладая гаспадыня, якая расстаўляла для сушкі тоўстыя снапы проса. І тады Пятро трохі спалохаўся: залішне заможная хата для такога часу — фіранкі на вокнах, у хляве вішчаць парасяты, на гонтавым даху грэюцца на сонцы пузатыя жоўтыя гарбузы і апетытныя чырвоныя памідоры.

Але адступаць не было як.

Не папрасіў, а патрабаваў, каб далі паесці. Маладзіца не спалохалася і не пачала, як гэта звычайна рабілі ў той час, калі не ведалі, што за чалавек, адмаўляць, скардзіцца, што ў хаце кавалка хлеба няма. Толькі ўхмыльнулася неяк дзіўна, сарамліва закрыла сакавітыя вусны ражком вылінялай хусткі і запрасіла ў хату. Зняла адзін настольнік, заслала другі, з грубейшага палатна, адразу паклала вялікую буханку свежага хлеба, ад духмянасці якога ў Пятра закружылася галава. Ён адразу прагна адламаў вялікі акраец. Жанчына зноў ухмыльнулася:

— Я вам малака халоднага са склепа прынясу. І яек на седале пагляджу. Кудахталі сёння.

— Ыгы,— прамычаў Пятро, набіваючы смачным хлебам рот.

Гаспадыня выбегла. Пятро агледзеўся. Хата чыста пабелена, на нікеліраваным ложку гара падушак. На жардзіне завешана прасцінай адзенне.

«Не баяцца, што немцы забяруць...»

Ён ведаў, бачыў, што цяпер у сялянскіх хатах пуста, увесь нажытак схаваны, бо акупанты рабуюць усё, што трапляе пад руку,— не толькі хлеб і жывёлу, але і адзенне, палотны, настольнікі, ручнікі, посуд.

«Ці не да старасты якога-небудзь я трапіў?» — мільганула думка, і ён праверыў пісталет — падарунак, які Кастусь атрымаў у Маскве ў партызанскім штабе. Новенькі, безадказны, прыгожы і бліскучы, як цацка.

Раптам у шыбу за яго спіной стукнула, быццам кінулі каменьчык. Ён азірнуўся. Хлапчук год дзесяці, зрабіўшы вялікія спалоханыя вочы, круціў галавой і паказваў рукой на гароды — падаваў знакі, сэнс якіх няцяжка было зразумець: уцякай!

«Здаецца, уліп,— падумаў Пятро.— Можа, сігануць цераз акно?» Але тут жа адмовіўся ад такога намеру.

Схапіў буханку, выбег у двор, адтуль — на гарод.

І тут, за хлявом, сутыкнуўся тварам у твар... з ёй, з гаспадыняй, расчырванелай, задыханай, і з мужчынам, заспаным, у пакамечанай споднян кашулі, з вінтоўкай у руках. Жанчына войкнула ад нечаканасці і спрытна сіганула за спіну свайго «архангела».

Мужчына ўзняў вінтоўку, але ад нечаканасці ён не паспеў даслаць патрон. Пацягнуўся да ручкі затвора.

Пятро апярэдзіў яго: выхапіў пісталет, накіраваў на паліцая. Але чамусьці адразу не стрэліў. Загадаў:

— Кідай вінтоўку, сукін сын!

— Кідай! — завішчала за паліцаевай спіной жанчына.

І той, пасінелы ад страху, выпусціў зброю сабе пад ногі.

— Тры крокі назад!

Яны паслухмяна адступілі.

— Рукі ўгору!

Узнялі рукі.

Пятро падхапіў з зямлі вінтоўку.

— Па партызанскіх законах я павінен вас прыстукнуць...

— Ро-о-о-дненькі,— шэптам загаласіла кабета.

— Маўчаць, нямецкая сучка! Мала дабра нажыла? Хацела за мяне палучыць?

Найбольшая злосць у Пятра была на яе, на гэтую здрадніцу. Але ён адчуваў, што не здолее вось так — ва ўпор стрэ-

ліць у жанчыну. А на спалатнелага паліцая, які не прамовіў ніводнага слова, чамусьці не адчуваў асаблівай злосці. Лапух нейкі, нават патрон не даслаў. Мабыць, яна, жонка, прымусіла пайсці ў паліцыю.

Не страляў ён, Пятро, вось так людзей. І нялёгка гэта — забіць абяззброенага! Чорт з імі, няхай жывуць. Кары сваёй не мінуць.

— Лажыся!

Ляглі. Яна ўткнулася тварам яму ў падкаленне, трохі не ў тое месца, якім сядзяць.

Пятра гэта развесяліла.

— Як там? Суха ў штанах? Ляжаць і не рухацца! Падыме каторы галаву — пушчу кулю. Ад лесу дастану. І сёння ж каб кінуў паліцыю. Бо май на ўвазе — мы цябе пад зямлёй знойдзем.

І Пятро ўподбег кінуўся па гародзе, паміж высокага кіяшніку.

Каб ён ведаў, каго палажыў! Самога начальніка паліцэйскага гарнізона Гусева! Той ужо развітваўся са светам, бо рашыў, што прыйшла яго кара, што партызаны падпільнавалі яго, калі ён спаў у садзе ў палюбоўніцы. І — о шчасце! Партызан злітаваўся.

У адрыне, дзе яны часам спалі, стаяла вінтоўка, а мундзір з пісталетам застаўся ў хаце.

Гусеў па разоры папоўз у двор. Не паспеў Пятро дабегчы да сасняку, як з двара прагучалі пісталетныя стрэлы, узнімаючы трывогу. Ім адгукнуўся аўтамат каля школы.

І тады Пятро пашкадаваў, што адпусціў таго гада. Вылаяў сябе:

«Размазня. Слюнцяй. Інтэлігент. Што ты скажаш хлопцам?»

Мінут праз дзесяць ззаду ў лесе ўжо страчыла некалькі аўтаматаў — прачэсвалі. Глуха бухалі вінтоўкі. Адна куля дзынкнула і зрэзала лазінку зусім блізка.

«Калі ў вас няма сабак, то насыпце мне солі на хвост»,— зларадна падумаў Пятро, адыходзячы ўсё далей у глыб перасохлага ў тое лета балота, хоць пад нагамі чаўкала і дзенідзе паміж лазнякоў бліскала чорная і тлустая, як дзёгаць, з чырванаватым адлівам вада «воўчых ям».

Пакуль прабіраўся балотам, адкусваў хлеб, думаў, як напалохаў паліцая і яго жонку, успамінаў усе падрабязнасці і быў задаволены сабой: можна лічыць, даказаў, што ён не баязлівец! Думаў, як будзе апавядаць пра гэта ў атрадзе. Адчуваў, што, калі раскажа, як неасцярожна, сярод дня зайшоў у вёску, дзе размешчаны цэлы гарнізон, наўрад ці пахваліць яго за гэта камандзір атрада — Павел Пятровіч, які па-бацькоўску беражэ сваіх людзей і не любіць неразумных выхадак. Сыну яго — Кастусю, камандзіру разведкі, таму, безумоўна, спадабаецца. Той любіць рызыкоўныя ўчынкі. Але наўрад ці ўхваляць Кастусь і ўсе хлопцы, што ён адпусціў паліцая. Не ўхваляць. Страціць можна павагу і давер, а гэта самае страшнае пакаранне ў атрадзе — калі табе не вераць.

«Што ж сказаць? Схлусіць, што забіў паліцая? Але ж трэба мець сумленне. Не, Павел Пятровіч, бадай, ухваліць, калі сказаць амаль праўду: не ведаў, дзе другія бобікі — блізка, далёка, можа, тут жа, на сенавале, спалі, а таму не адважыўся страляць, узнімаць шум; абяззброіў, палажыў у разору — і ходу. Не трэба іграць героя, прыпісваць сабе выдуманыя подзвігі. Праўдай большую павагу заваюеш! Прынясу доказ — вінтоўку. Не, вінтоўку не данясу, з ёй удзень небяспечна ісці, прыйдзецца прынесці адзін затвор».

«А пра Сашу... пра яе што я раскажу? — раптоўна пекануладумка.— У першую чаргу Кастусь спытае пра Сашу...»

Горка яму стала, вельмі горка і крыўдна. Не толькі ад страты самага дарагога, што было ў яго жыцці, але і ад абразы. Ніколі яшчэ ён не адчуваў сябе такім зняважаным. Яму здавалася, што Лялькевіч, нягледзячы на тое, што атрымаў па мордзе, недзе смяецца з яго. Можа, разам смяюцца.

Не, не... Саша не можа смяяцца. Не можа! Яна нічога не ведае...

Пятру хацелася, каб Саша не была вінавата ў тым, што здарылася, ці вінавата толькі ўскосна — яе ўвялі ў зман, зачаравалі, прымусілі... Хацелася, каб Лялькевіч не сказаў пра яго прыход. Ён вось таксама вымушаны будзе маўчаць. Хіба можна пра такое расказаць, нават лепшаму другу? Прыйдзецца сказаць, што жонкі няма ні там, дзе працавала, ні ў роднай вёсцы, што яна эвакуіравалася ў пачатку вайны ў савецкі тыл. Прыйдзецца хлусіць.

Выбраўшыся з балота, ён апынуўся ў знаёмых мясцінах: праходзіў тут роўна тры гады назад. Ішоў усё з-за гэтага ж Лялькевіча. Ужо тады той стаў упоперак дарогі. Няўжо і тады паміж ім і Сашай штосьці было? Няўжо недарэмна ўзнікла яго, Пятрова, рэўнасць? Але прадчуванне — гэта верная рэч... Аднак усё адно розум, сэрца, уся істота не маглі пагадзіцца, што Саша, добрая, пяшчотная, чулая, сардэчная, такая прытворная і здрадлівая... Ён успамінаў хвіліны, дні, месяцы свайго жыцця з ёй. Успамінаў свой першы прыезд... Потым другі, у майскія дні... Першую блізкасць і адчуванне найвялікшага шчасця, якое жыло да сённяшняй раніцы. Як жа цяпер ён будзе жыць без гэтага шчасця, без мінулага і будучага, без мары? І, сеўшы адпачыць, ён упершыню заплакаў, адчуўшы сваю адзінокасць сярод пустэчы сухога балота, дзе сіратліва стаялі абгарэлыя сасонкі.

Хутчэй да сяброў! Можа, там развеецца, забудзецца гора!

Да Дняпра ён выйшаў надвячоркам. Прайшоў па беразе, удыхаючы рачную прахалоду з пахамі ілу і рыбы. Лодкі нідзе не было. Плыць ён не адважваўся, адчуваў стомленасць, ды і баяўся прыцягнуць да сябе ўвагу. На тым, заходнім, крутым беразе паказваліся людзі.

У адным месцы дарога падыходзіць да самага абрыву, і там праехалі фурманкі, нагружаныя снапамі ячменю ці пшаніцы, прайшлі жанчыны. Здаецца, ідзе звычайнае жыццё і людзі заняты мірнай працай. І ўсё-такі трэба асцерагацца. Страшэнна крыўдна — хавацца на роднай зямлі.

Што ж рабіць? Чакаць ночы? Але шкада часу. Ды і плысці ўначы яшчэ больш небяспечна. Трэба шукаць дарогу.

Пятро пайшоў уніз, хаваючыся ў прыбярэжных лазняках. За паваротам ракі, на тым беразе, паказаліся белыя будынкі. Ён пазнаў іх. Тое мястэчка, дзе яны часта былі з Сашай. Будынкі — былая МТС, а крыху далей бальніца, дзе працавала маці Сені Пясоцкага. Зноў наплылі ўспаміны.

У вусці маленькай рэчкі, што ўпадае ў Дняпро, ён знайшоў човен. Але толькі дакрануўся да яго, як ззаду пачуўся суровы голас:

— Гэй, ты там! Не ты паставіў — не чапай... Прывыклі да чужога, як да свайго...

Пятро адскочыў, каб заняць больш выгадную пазіцыю для абароны.

З кустоў высунулася рудая барада, бліснулі калючыя вочы. Але Пятро ўбачыў, што перад ім не вораг. З гушчару вылез стары гадоў сямідзесяці, узброены адным сцізорыкам ды зрэзанай лазінай. Праўда, глядзеў ён нядобразычліва, зарослы твар яго быў злосны і хмуры. Мацюкнуўся і паўтарыў:

— Не ты паставіў — не чапай! Не тваё...

Пятро вырашыў дамовіцца з ім па-мірнаму і лагодна папрасіў:

— Перакіньце, дзядуля, на той бок, калі ласка... Да сястры іду ў Заполле...

Стары агледзеў яго праніклівым і крытычным позіркам.

— А што дасі?

— Што я табе дам! У кішэнях маіх вецер гуляе...

— Дзесяць марак! — рашуча заявіў лодачнік.

Пятра абурыла такая нахабнасць і прагнасць. Уласна кажучы, не столькі прагнасць, як тое, што стары патрабаваў маркі. Каб ён запрасіў тысячу рублёў, партызан толькі пасмяяўся б. А то — маркі!

— Ты што ж гэта, стары чорт, багацець надумаў?

— А гэта мая справа. Можа, і разбагацею.

— Марачнік які знайшоўся! Людзі кроў праліваюць, а ён маркі збірае...

— Ну, дык кацiся ты... — вылаяўся стары і пагардліва адвярнуўся.

«Ах ты, псіна старая. Зараз ты ў мяне заспяваеш інакш...» Пятро дастаў з кішэні пісталет, перакінуў з рукі на руку, быццам воранёны метал пёк пальцы.

— Гэй ты, марачнік! Глядзі! Магу даць табе марачку. Залатую. Цаны ёй няма. З гэтай вось цацкі.

Стары коса паглядзеў на пісталет і моўчкі пасунуўся ў хмызняк.

— Ты куды?

— Па вясло.

— Іншая размова. Але і я з табой...

— Ды во яно, вясло,— нахіліўся ён.

— Не ўздумай да немцаў прывезці, калі збіраешся яшчэ багацець,— папярэдзіў Пятро, ускочыўшы ў човен. Ён сеў на носе, трымаючы ў руцэ паміж каленяў пісталет, лодачнік — на карме. Грабадным вяслом. Па рэчцы плылі моўчкі. На пясчаным перакаце стары па-маладому выскачыў і падпіхнуў човен. Калі выплылі на дняпроўскі прастор, ён раптам хораша ўсміхнуўся — такой усмешкай, быццам сказаў ці хацеў сказаць: «А што, добра я з цябе пажартаваў?» Не, сказаў ён іншае:

— А я, здаецца, перавозіў цябе ўжо раз.

— Калі?

— Не помню — калі. Але твар твой запомніўся. Выгляд у цябе вельмі зажураны. На смерць весялей ідуць.

Пятро здрыгануўся: значыцца, гэты самы дзядуля перавозіў яго тры гады назад, калі ён ішоў ад Сашы пасля таго, калі ўбачыў, як яны гулялі ў валейбол — Саша і той... Пальцы ўпіліся ў рукаятку пісталета.

— А пукаўку сваю схавай,— гаварыў між тым стары.— Я каб быў тваім камандзірам, то такую прыпарку прыпісаў бы табе за тое, што ты круціш гэтай цацкай у кожнага пад носам. Дурань ты, брат...

— Ну, ну! «Камандзір»! Пагавары больш!..

— Мне многія хацелі рот заткнуць — не заткнулі, як бачыш... А як я цябе магу назваць, калі ты самы сапраўдны дурань? Скажы дзякуй за гэта...

Пятро ўсміхнуўся:

— Вясёлы ты, дзед.

— Ты ведаеш, як гэта называецца? — стукнуў ён вяслом аб борт.— Душагубка. Ты вось трымаеш сваю цацку, а я вось так.— Човен моцна хістануўся.

— Ну, ну!

— Гэта я цябе папярэдзіў, дык ты паспеў нукнуць... А каб я адразу... Пікнуць не паспеў бы. Пайшоў бы твой пісталет на дно, а ўслед і сам. Я вяслом па галаве, каб доўга не боўтаўся... Я, брат, і ратаваць умею, і тапіць, каго трэба...

Пятро адчуў, як пахаладзела патыліца. Ён зразумеў, што ў барацьбе пасярод ракі, каб такая барацьба ўзнікла, ён бездапаможны з усёй зброяй перад гэтым сівым, ускудлачаным, нядужым на выгляд старым.

Але разам з тым з'явіліся павага да яго і давер. Не, не дзесяць марак патрэбны былі старому, а нешта іншае, магчыма, нават пароль. Сваіх адносін да «новага парадку» стары не выказваў ніводным словам, але Пятро чамусьці адчуў у ім надзейнага чалавека і сунуў пісталет у кішэню.

— Не будзем сварыцца. Мы ж старыя знаёмыя. Лепш скажы: ты часам не адтуль? — кіўнуў ён у бок мястэчка, якога адгэтуль, з ракі, за выступам берага, не было відаць: стары ведаў, дзе пераплываць далей ад лішніх вачэй. Пятро пазней зразумеў гэта.

— З таго. А што?

— У вас там урач працавала, Марыя Сяргееўна Пясоцкая.

Лодачнік пільна паглядзеў яму ў твар і ўдакладніў:

— Марыя Сяргееўна Куцека, гэта муж у яе быў Пясоцкі. Ага, працавала. І цяпер працуе.

— Працуе? Дзе?

— У бальніцы. Дзе ж яшчэ! Пры любой уладзе людзі хварэюць,— па-філасофску разважліва сказаў ён і, крыху памаўчаўшы, спытаў: — А ты адкуль ведаеш нашу доктарку?

— Лячыўся ў яе,— схлусіў Пятро, каб не паглыбляцца ў лішнія тлумачэнні.

— А-а.

Човен уткнуўся носам у пясчаны бераг якраз супраць глыбокага рова. Такія равы ў высокіх берагах вымываюць вясновыя воды, шукаючы найкарацейшы шлях у Дняпро. Каля самай ракі яны глыбокія і шырокія, далей у поле мялеюць, звужаюцца і разгаліноўваюцца, як дрэва. Там, дзе ёсць крыніцы, раўчакі жывуць усё лета, але большасць улетку сухія.

Пятро зразумеў, што стары знарок прывёз яго да гэтага рова, каб зрабіць больш бяспечным яго далейшы шлях на палявым правабярэжжы. У грудзях калыхнулася цёплая хваля ўдзячнасці.

«Вось ён які, гэты дзед,— мудры, хітры, асцярожны».

Пятро ступіў на чыста вымыты пясок і прытрымаў човен, бо стары ўжо ўпёрся вяслом у дно, каб адпіхнуцца.

— Дзякую, дзядуля. Не крыўдуй, што я так...

— Бог з табой,— адказаў той, сумна схіліўшы галаву.

— Будзь здаровы.

— Будзь здаровы і ты, сынок.

А калі Пятро адышоў, стары раптам ціха паклікаў:

— Слухай, хлопец! Ты да доктаркі? Будзь асцярожны. У школе немцы.

Пятро павярнуўся, кіўнуў галавой: разумею.

— Дзякую.

Ён помніў, што школа недалёка ад бальніцы, цераз вуліцу.

Упэўненасць старога, што ён прабіраецца ў мястэчка, навяла на думку — наведаць Сеневу маці. Але, ён павінен зайсці да яе! Абавязкова. Гэтага патрабуе памяць Сені, іх дружба. Пятро спыніўся ў задуме на дне былога ручая, на белым утаптаным пяску. Паабапал на схілах рова раслі каліна, шыпшына, яшчэ нейкія густыя і калючыя кусты. Убачыўшы на пяску свае сляды, партызан збочыў, прадзіраючыся праз кусты, падняўся па схіле ўгору, агледзеў поле, пустое і маўклівае, і лёг у кустах над абрывам.

Заходзіла сонца. Рака была ўжо ў цені крутога берага. На верхавінах лугавых траў гарэлі апошнія прамені. Уніз па цячэнню адзінока плыў човен. Недзе далёка рыкала карова. Лёгкі вецер прынёс пах пераспелай збажыны. Закружылася галава. Трохдзённыя пераходы кіламетраў па пяцьдзесят, бяссонне, перажыванні гэтага дня моцна знясілілі.

Нейкі час Пятро нібы павольна правальваўся ў глыбокую яму, дзе згушчалася цемра, глухлі гукі, згасалі думкі, як вуголле дагарэўшага вогнішча, і рабілася лёгка і хораша. Але раптам зноў узляцеў на паверхню. Сапраўды цямнела, у небе загарэліся зоркі. Унізе, каля ракі, збіраўся туман. У галаве стала ясна, быццам добра адпачыў, і зноў завірыліся думкі.

«Так, я наведаю яе. Мы разам паплачам над яе і над маім горам... Ёй, маці, можна сказаць пра ўсё. Бо толькі любоў маці сапраўды мацней за смерць. Ніпто ў свеце не можа яе астудзіць, пахіснуць...»

«Але навошта мне быць вестуном гора? Разбурыць апошнюю надзею? Няхай спадзяецца, верыць... Так ёй будзе лягчэй жыць. А я магу ўмацаваць гэтую веру, калі перадам прывітанне ад Сені, скажу, што ён застаўся на батарэі...»

«Не, я не змагу так хлусіць... Я выдам сам сябе... Ды і навошта? Ад гэтай страшнай праўды нікуды ёй не дзецца. Яна ўсё роўна прыйдзе да яе... Прыйдзе разам з вызваленнем, перамогай... І тады ёй будзе яшчэ цяжэй, калі навокал будзе радасць... Няхай цяпер... Калі гора ва ўсіх, лягчэй перажыць і ўласнае гора... Яна мужная жанчына і ўрач... Няхай больш будзе ў яе сэрцы нянавісці да ворага».

Думкі рваліся, як нетрывалыя ніткі. А на чорным небе загарэліся новыя зоркі. Яны перашкаджалі думаць. Зорак стала безліч. Вось яны калыхнуліся, заскакалі з месца на месца... І ён таксама калыхнуўся і некуды паплыў, гойдаючыся, як на хвалях.

Не, ён павінен ісці! З натугай падняўся, бо ногі здранцвелі. І забалелі грудзі — у тым месцы, дзе былі раны. Пасля ён доўга ляжаў яшчэ недалёка ад мястэчка, у недаспелай грэчцы, ад якой пахла мёдам. Адтуль і ў цемры бязмесячнай ночы быў відаць белы будынак бальніцы з адзіным цьмяным агеньчыкам, мабыць, у дзяжурным пакоі. Але трывожылі гукі, што даляталі з мястэчка,— прыглушаная музыка, галасы, спевы. Камусьці дужа весела.

«Калі гэта немцы, што ў школе,— разважаў Пятро,— тым лепш для мяне: больш весялосці — менш пільнасці. Дзе ў іх могуць стаяць вартавыя? Каля школы, вядома. Каля бальніцы? Навошта вартаваць хворых? Над абрывам, каб сачыць за тым, лясным, берагам, адкуль могуць прыплыць партызаны? Але ўсяго Дняпра не загародзіш... Не хопіць вартавых... Я пераплыў удзень... Ды і мястэчка не абгародзіш штыкамі».

Пятро помніў драўляную хаціну за бальніцай, у якой жыла Марыя Сяргееўна,— паказвала аднойчы Саша, калі яны праходзілі міма, нават звала зайсці пазнаёміцца з урачом, але ён пасаромеўся. Ды і Сеня неяк расказваў, што маці ўвесь час баялася, каб іх хаціна вясной ці пасля добрага ліўня не апынулася ў Дняпры.

Ён поўз па грэчцы, па калючым іржышчы, праз межы з сухім пустазеллем. Як многа стала межаў!

Раз-пораз спыняўся, прыпадаў вухам да зямлі.

Зямля маўчала. Гукі былі ў паветры — чужая музыка, чужыя спевы і п'яныя выкрыкі.

«Балююць, гады!»

Яны злавалі, гэтыя гукі, напаўнялі сэрца гневам.

«Гранату б вам туды, паразіты!»

Калі дапоўз да рэшткаў былой агароджы і пачуў смурод прыбіральні, яшчэ больш узлаваўся і абразіўся. Ворагі смела балююць, а ён мусіць паўзці па роднай зямлі, каб убачыць маці друга, сказаць, што загінуў яе адзіны сын... Даволі! Пятро падхапіўся на ногі.

«Калі тут бальніца, то ў прыбіральню ходзяць хворыя, і на таго, хто будзе ісці адгэтуль, не павінны звяртаць асаблівай увагі».

Падмацаваўшы сваю злосць такім лагічным разважаннем, ён на поўны рост, але павольна, як ходзяць хворыя, рушыў да хаціны, якая чарнела з боку белага будынка бальніцы. Ды раптам угледзеў тых, што весяліліся. На другім баку вуліцы, у школе, нябачнай за густымі прысадамі, было адчынена адно шырокае акно: іншыя вокны былі, відаць, замаскіраваныя, а толькі гэтае смела глядзела ў ноч — праз бальнічны двор за раку, на луг і далёкі лес, як бы кідаючы выклік тым, хто хаваецца там, у лесе,— гаспадарам зямлі.

Так здалося Пятру, і ён ажно закалаціўся ўвесь. У вялікім класным пакоі (можа, у тым, дзе вучыўся Сеня!) танцавалі фашысты. Дык хіба можа ён, партызан, прайсці міма? Хіба можа прыйсці да маці з адным сумным паведамленнем аб смерці сына? З гранатай у кішэні, ён не мае права паглядзець, як весяляцца ворагі, і пайсці далей. Калі ўжо рызыкаваць, дык толькі так, каб адпомсціць за Сеню, за сябе, за Сашу — за ўсё тое светлае, што страчана і растаптана. А калі ён, можа так здарыцца, не прыйдзе да маці Сені — няхай яна даруе.

Пятро павярнуўся назад, у поле. Адышоў паволі, потым, нахіліўшыся, пабег. Перабег дарогу і па-за гародамі (за школай было некалькі хат) падкраўся да прысад маладых таполяў, лісце на якіх і ў гэтую ціхую бязветраную ноч спалохана трапятала.

Школьная агароджа была некранутая, не тое, што бальнічная, і нават умацаваная: зверху абнесена калючым дротам.

Безумоўна, можна пералезці і цераз дрот, але Пятро пабаяўся, што на ім зроблена сігналізацыя, і папоўз уздоўж агароджы, шукаючы якой-небудзь шчыліны.

«Умацаваліся, сволачы!»

У адным месцы, у лагчынцы, штыкеціны былі крыху падняты ад зямлі. Пятро падкапаў рукамі і пралез.

У школьным садзе, праз які ён прабіраўся, стаяў густы водар спелых яблык. У галоднага хлопца ажно пацякла сліна. Нясцерпна захацелася падняцца і сарваць хоць адзін яблык.

Але ён перамог такую спакусу.

Вось і будынак школы, нізкі і доўгі. Над дахам узнімаюцца ў зорнае неба чорныя пікі таполяў.

Пятро прыслухаўся. Знадворку ціха. І ў школе сціхла музыка.

«Ці не разыходзяцца?» — падумаў ён з трывогай. Трымаючы ў левай руцэ пісталет, у правай гранату, ён шпарка прабег апошнія метры. Прытуліўся да цёплай сцяны, ад якой пахла нагрэтай смалой.

Не, яны не разыходзяцца. Яны рагочуць.

«Няхай парагочуць яшчэ хвіліну. Многім з іх больш не прыйдзецца рагатаць на гэтым свеце».

Не адрываючыся ад сцяны, ён асцярожна пасунуўся ўздоўж яе да вугла.

Шырокая палоса святла лягла на дарожку, пасыпаную жоўтым пяском, на акуратна падстрыжаны куст бэзу, на калітку... Пятро ўбачыў усё гэта ў адзін міг, асабліва калітку: адразу адзначыў, што над ёй няма калючага дроту. А яшчэ ўбачыў, якое дзіўнае ў святле лісце таполяў — не зялёнае, а срэбна-алюмініевае, як луска рыбы.

Абышоўшы ганак, ён апынуўся каля адчыненага акна, зазірнуў у пакой. Яны сядзелі за сталом, падымаючы чаркі. Пятро палічыў: шэсць афіцэраў і дзве дзяўчыны. Адна залівалася п'яным смехам, другая з гуллівай сур'ёзнасцю гаварыла свайму суседу, ківаючы пальцам:

— Я вас пакараю, Ота. Колькі разоў я вам паўтарала: паруску трэба казаць не «девки», а «девушки»... Вам недаравальна! Вы не Густаў, які ні бэ, ні мэ, ні кукарэку...

Пятра перасмыкнула ад гэтых слоў.

«Шкуры прадажныя, а не «девушки»!»

— Волен вір дойч шпрэхен! Лібэ мэдхэн![1] — закрычаў афіцэр, паднімаючыся.— Айнэн тост аўсбрынге...[2]

— Гэта ты, Генрых? — пачуў Пятро ззаду ціхі голас.

Ён не ўздрыгнуў, не кінуўся ўцякаць. Спакойна ўзняў рукі над галавой, вырваў чаку і па-жаночаму, з-за левага пляча, шыбнуў гранату ў пакой, на стол. Тады толькі адскочыў у цень пад таполі.

Выбух пагасіў святло. Пятро кінуўся да каліткі, моцна піхнуў яе, яна з трэскам адчынілася. Ён выскачыў на вуліцу і пабег у поле. Але крокаў праз колькі спатыкнуўся. Падумаў: «Няўжо я так стаміўся?»

Падхапіўся. Але хутка зноў спатыкнуўся, быццам невядомая сіла штурхала ў спіну. Адчуў усярэдку гарачыню.

«Ранены? Чым? Калі?»

Відаць, стрэл вартавога прагучаў адначасова з выбухам, а таму ён не пачуў яго. Чамусьці прыйшла думка, што ратунак не ў полі, куды ён бяжыць, а там, за Дняпром. Сабраўшы апошнія сілы, ён кінуўся туды праз бальнічны двор. На момант з'явілася адчуванне надзвычайнай лёгкасці. Здавалася, што ён не бяжыць, а ляціць і можа вось так, скочыўшы з абрыву, пераляцець Дняпро. Хутчэй бы толькі абрыў! Хутчэй!

Ды тая сіла, што спачатку штурхала, пачала раптам цягнуць назад, як бы жадаючы паваліць на спіну. Ён павярнуўся з намерам адбіцца, ударыць нябачнага ворага пісталетам, стрэліць яму ў твар. Але перад вачамі шуганула чырвона-зялёна-жоўтае полымя, быццам паўночнае ззянне сарвалася з недасяжнай вышыні і падае проста на яго. Ён адхіснуўся, закрыўшы твар рукамі...

III

На досвітку Лялькевіч дабраўся да лагера. На ўзлеску яго спынілі вартавыя. Ужо тады, калі ён, стомлена кульгаючы, пачаў па-камандзірску трывожыцца: «Няўжо спяць? А можа, зняліся?» — з маладога дуба сыпанулі буйныя кроплі

[1] — Будзем гаварыць па-нямецку! Мілыя дзяўчаты! *(ням.)*

[2] — Прапаную тост... *(ням.)*

расы, і ледзь не на галаву яму зваліўся чалавек. Прыставіў ствол вінтоўкі да грудзей.

— Хвіліначку, шаноўны пан, ёсць размова.

Хлопец быў незнаёмы.

«Папаўняецца атрад»,— задаволена падумаў Лялькевіч.

У вачах вартавога скакалі гарэзлівыя чорцікі — ад прадчування цікавай размовы з «варожым агентам».

— У такі ранні час добрыя людзі спяць, шаноўны...

Лялькевіч усміхнуўся. Вартавы нахмурыўся, намерваючыся, мабыць, праявіць усю сваю суровасць. Але яму перашкодзілі — голас ззаду загадаў:

— Апусці вінтоўку! Свой.

Лялькевіч павярнуўся і ўбачыў аднаго з ветэранаў, з тых партызан, якія прыйшлі ў лес разам з ім, у самым пачатку вайны.

— Добрай раніцы, таварыш камісар.

— Здароў быў, Карней Пятровіч.— Уладзімір Іванавіч узрадавана пацісну ў партызану руку.— Дзед дома?

— Дома.

Малады вартавы збочыў, стаў каля дуба, прыставіўшы вінтоўку да нагі. Ён не ведаў гэтага кульгавага чалавека. Але калі той ідзе проста да Дзеда і «старыя» называюць яго камісарам, значыцца, не абы-хто.

— З горада,— сказаў Карней, кіўнуўшы на навічка, калі адышліся крыху.

«Наша папаўненне»,— падумаў Лялькевіч, азірнуўшыся, каб запомніць твар чалавека, які апынуўся тут дзякуючы рабоце, якую ён вёў са сваімі памочнікамі.

Яму хацелася прыйсці непрыкметна, каб нікога не будзіць. Прымасціцца дзе-небудзь на возе ці ў пустым будане, адпачыць, бо моцна ныла натруджаная за немалую дарогу нага. Але і ў такую рань у лагеры спалі не ўсе. Толькі што вярнулася з начнога паходу група разведчыкаў. Гэтыя «партызанскія гвардзейцы» не толькі яго былыя падначаленыя, але і асабістыя сябры. Убачылі (ад іх не схаваешся), загаргаланілі на ўвесь лес:

— Камісар!

— Валодзя!

— Уладзімір Іванавіч!

Адразу абвілі вянком рук. Ціскалі, ляпалі па плячах.

— У госці ці назаўсёды?

— Цішэй вы! Пабудзіце людзей!

— Людзі? Якія гэта людзі! Соні! Даволі ім пухнуць! Рады, што камары адышлі... Крук — во якую морду наспаў.

— Яго з пушкі не разбудзіш.

— Слухай! Плюнь ты на сваю кульцяпу! Давай назад у атрад! Мы табе тачанку зробім! З кулямётам!

— Ён там да такой маладзіцы прыліп!..

— Ого! Маладзіца — фельчарыца!..

— Ажаніўся?

— Адкарміла яна цябе... Хутка пуза адрасце.

Як і дзе ён лячыўся, чаму затрымаўся, пра тое ведалі нямногія ў атрадзе. Але гэтыя чэрці, разведчыкі, усё пранюхаюць. А галоўнае — шмат што могуць вытлумачыць па-свойму. Таму Лялькевіча крыху занепакоілі асобныя рэплікі і жарты.

— Але ж і майстры вы языкамі мянташыць! Вам бы не ў разведцы быць, а ў эстрадзе,— сказаў ён як бы жартам, але і з папрокам,— не балбачыце лішняе.

— О, камісар! Ты забыўся, што такое разведчык. Гэта ж найлепшы акцёр!..

— Уладзімір Іванавіч сам добры акцёр!

У цэнтры лагера з зямлі вылезла галава Чарнамора — такая ж казачная барадзішча, толькі шлема не хапала. Здавалася, дзьмухне зараз — і ўзнімецца віхура. Але галава крыкнула звычайным чалавечым голасам:

— Дажора! Што за кірмаш у цябе там?

— Дзед.

Разведчыкі па адным пачалі знікаць. Толькі камандзір іх — Генка Дажора, высокі, хударлявы, з валасамі-лёнам і дзявочым тварам, да якога брытва дакраналася раз у тыдзень,— застаўся побач з Лялькевічам.

— Не спіцца Дзеду.

— Ад такога шуму ўвесь лагер мог падняцца.

Дзед — камандзір атрада Макар Піліпенка — убачыў Лялькевіча і адразу вырас у поўны рост — выскачыў, як той асілак з бутэлькі. На асілка, праўда, ён быў мала падобны, але бараду меў па пояс. Босы, у адным армейскім галіфэ і бруднаватай майцы, ён пайшоў насустрач Лялькевічу,

шырока расставіўшы рукі. Абняў шчыра, заказытаўшы вуха і шыю барадой.

— Валодзя, друг! — і ўстрывожаным шэптам спытаў: — Што здарылася?

— Але ж і памяло ты адрасціў,— пажартаваў у адказ Лялькевіч.

Піліпенка хутчэй цягнуў яго ў зямлянку. Барадаты камандзір, якога звалі Дзедам не толькі партызаны, але і навакольнае насельніцтва і немцы, у сапраўднасці быў зусім малады чалавек, аднагодак Лялькевіча. Яны многа год ведалі адзін аднаго — Піліпенка працаваў прапагандыстам райкома партыі. Пасябравалі ў атрадзе самааховы, калі лавілі нямецкіх парашутыстаў. Камандзірам атрада быў начальнік раймііцыі, яны абодва — яго намеснікамі. Калі пры набліжэнні немцаў райком даў загад — стварыць з лепшых людзей ядро партызанскага атрада, начальнік міліцыі «адлучыўся па службовых справах». Лялькевіч і Піліпенка з дзесяткам надзейных хлопцаў, камуністаў і камсамольцаў, перабраліся з правага берага Дняпра ў лясное міжрэчча. Праз нейкія два месяцы іх атрад стаў самым буйным у гэтым раёне.

З самага пачатку яны мелі сувязь з сваім сакратаром райкома, які ўзначальваў другі атрад у паўночнай частцы раёна, на правабярэжжы. Пазней ім было даручана звязацца з Гомельскім падпольным гаркомам і з атрадамі, якія дзейнічалі ў паўднёвых лясах Гомельшчыны.

Здавалася б, па логіцы належала матэматыку Лялькевічу стаць камандзірам, а прапагандысту Піліпенку — камісарам. Але атрымалася наадварот. З першых жа дзён і Лялькевіч і ўсе астатнія ўбачылі, што Макар народжаны, каб камандаваць, арганізоўваць і весці людзей у бой. А Уладзіміру Іванавічу больш падыходзіла роля палітычнага настаўніка, выхавацеля.

Шчырая ў іх была дружба, сапраўдная, такая, што яднае на ўсё жыццё. Таму Піліпенка вельмі ўзрадаваўся, убачыўшы сябра, але адначасова і ўстрывожыўся: Лялькевіч сам у атрад прыходзіў рэдка.

— Макар, скажы, ты хоць фотаздымак сваёй брыгады зрабіў? Гэта ж, ведаеш, паказаць некалі! Во быў дзед... у дваццаць шэсць гадоў... У цябе і ў сто такой барады не будзе...

— Ты маёй барады не чапай.

Упэўнены, што выключныя абставіны прывялі Лялькевіча ў атрад, камандзір зачыніў дзверы, каб той хутчэй пачаў расказваць.

Праз маленькую адзіную шыбку цадзілася скупое ранішняе святло.

— Навошта ты зачыніў? Дыхаць няма чым.— Лялькевіч піхнуў цяжкія, як у склепе, дзверы рукой.

— Палюбіў ты прастору. Не цягні ката за хвост. Не люблю... Сапраўды нічога не здарылася ці ты прыкідваешся?..

— Далібог, нічога... асаблівага... для ўсіх нас... Хіба для лёсу двух-трох чалавек...

Лялькевіч з цікавасцю агледзеў зямлянку. Вось дзе з Піліпенкі вылез прапагандыст, арганізатар раённага музея! Зямлянка, што выстаўка народнага мастацтва. Ад столі да падлогі ўся завешаная саматканымі дыванамі, дарожкамі, пасцілкамі, ручнікамі, настольнікамі з беларускім і ўкраінскім арнаментамі. Нават навалачкі на падушках вышываныя, як у багатых нявест.

— Дзе ты такога дабра нахапаў?

— Фу, чорт! Ты са мной гаворыш, як з паліцаем якім! «Нахапаў»! Нямецкую пошту хапнулі. Пасылачкі заваёўнікі адсылалі з такім дабром. Экзотыка.

Прачнуўся камісар атрада Капыткоў, які замяніў Лялькевіча, калі яго раніла.

Камісар — чалавек сталы, гадоў на пятнаццаць старэйшы за камандзіра, з прыкметнай сівізной на скронях, з шыракаскулым выразным тварам. Ён стары армеец, мае салідное званне — батальённы камісар. Абкружэнец. Да атрада далучыўся ўвосень з групай байцоў. Разумны, адукаваны, з багатым вопытам, але, як многія старыя вайскоўцы, залішне самаўпэўнены і самалюбівы. Даведаўшыся, што атрадам камандуе чалавек, які тры гады назад вярнуўся з арміі ўсяго з двума трохкутнічкамі на пятліцы, Капыткоў праз тыдзень патрабаваў перадаць камандаванне яму. Тады Лялькевіч з ім моцна счапіўся. Прыйшлося ўмяшацца падпольнаму райкому і далікатна пагутарыць з батальённым камісарам.

— А-а, Лялькевіч! Здароў,— прадзіраючы вочы, прагудзеў Капыткоў.

— Добрай раніцы, Сяргей Мікалаевіч.

— Які вецер цябе прынёс?

Лялькевічу не спадабалася, як ён спытаў. Нельга сустракаць такім пытаннем чалавека, які вярнуўся дадому, у родную сям'ю. Уладзімір Іванавіч не адказаў.

Піліпенка паспяшаўся загладзіць няёмкасць. Добрая душа, ён перажываў, калі паміж яго людзьмі ўзнікала непрыязнасць.

— Ты ведаеш,— звярнуўся ён да Лялькевіча,— у нас ёсць трывожныя звесткі... таму мы такія наэлектрызаваныя. У Гомелі правалы. Праўда, здаецца, не ў тых групах, з якімі звязаны мы... праз цябе і тваіх падпольшчыкаў. Але многія групы маюць сувязь паміж сабой. Вось і кальнула, брат, калі я ўбачыў цябе. І Сяргей Мікалаевіч...

— Аб правалах я чуў,— сказаў Лялькевіч.— Мы прынялі захады, каб засцерагчыся.

Капыткоў узняўся на ложку, упёрся рукамі ў калені, цяжка закашляўся: з вясны яго душыў астматычны бранхіт.

— Хочуць паралізаваць усё адразу,— праз кашаль сказаў ён.

— Але, націскаюць, гады. Падступілі да Сталінграда, пруць на Каўказ... І тут. Адкуль у іх, чарцей, сіла? Панатыкалі гарнізонаў усюды. Асабліва ў нас, у міжрэччы. У кожнай прыбярэжнай вёсцы нямецкі гарнізон. Дзе былі румыны, мяняюць, не давяраюць... Якога д'ябла ім трэба тут? Не можам зразумець... Ці то яны хочуць суднаходства развіваць, ці нас у клешчы ўзяць, каб прыціснуць да ракі і патапіць... Калі ў іх такі намер — дурні іх камандзіры! Ты ведаеш, чым мы адказваем ім? — Маленькія вочы над дрымучай пораслю барады радасна заблішчалі. Піліпенка панізіў голас і нахіліўся да Лялькевіча, які сядзеў на яго ложку і адвязваў свой пратэз, каб даць адпачыць назе.— Аб'ядноўваемся ў брыгады. Але, у партызанскія брыгады! Наш Чацвяртак ужо камандзір брыгады. Аб нас яшчэ не вырашана — куды. Можа, мы зробімся ядром асобнай брыгады. Будзь упэўнены! Дзед яшчэ можа быць камандзірам брыгады! А што? — жартаўліва прыняў ён важную паставу і пагладзіў бараду.— З такой барадой я далёка магу пайсці!

Капыткоў дакорліва паківаў галавой.

Лялькевіч масіраваў натруджаную нагу.

— Баліць? — спачувальна спытаў Піліпенка.

Капыткоў закурыў нешта пахучае. Лялькевіч здзівіўся, бо ведаў, што батальённы камісар не курыў раней.

— Траву нейкую дзед параіў. Памагае,— і ўдакладніў:— Не наш Дзед. Сапраўдны. Лодачнік на Дняпры.

Камандзір засмяяўся:

— Чуў, Валодзя? Я — дзед несапраўдны. Камісар не прызнае маёй барады. Лічыць, што незаконна вырашчана, на прыватнай сядзібе...

Лялькевіч ведаў: Макар жартуе ад паўнаты пачуццяў, шчыра і проста. А Капыткоў нахмурыўся: відаць, яму здалося, што той намякае на яго колішнюю прэтэнзію на камандзірства.

— Аднак чаму ты дагэтуль маўчыш?

— Думаю аб сапраўдных і несапраўдных,— сумна ўсміхнуўся Уладзімір Іванавіч.— З'явіўся сапраўдны Шапятовіч...

Піліпенка свіснуў. Камісар папярхнуўся пахучым дымам і закашляўся зноў.

— А казаў, нічога асаблівага. Адкуль?..

— Не ведаю. З'явіўся ўчора на досвітку. Я ўмываўся...

— Рана ўстаеш.

— Убачыў мяне. Пазнаў.— Лялькевіч растлумачыў Капыткову: — Мы сустракаліся там, у Заполлі, калі ён прыязджаў да Сашы. І тады ён са мной быў не вельмі ветлівы...

— Відаць, меў падставы.

— Не блазнуй, Макар. А цяпер... можна зразумець, што ён падумаў... Размова была кароткая... «Прысмактаўся, кажа, сукін сын?» І ўсё... Калі не лічыць невялічкага фізічнага дзеяння, ад якога — бачыш? — якія ў мяне нос і губа...

— Ды ну? Во чорт! А я думаў, адкарміўся так...

— Больш ніхто яго не ўбачыў. Сігануў на гарод і як скрозь зямлю праваліўся... Я не мог не сказаць Сашы. Яна паўдня яго па лесе шукала. Я паабяцаў ёй знайсці... Дапамажыце, таварышы...

Капыткоў хмыкнуў:

— Рамантыка. Дзе ты яго знойдзеш!

Лялькевіча абурыла гэтае хмыканне і гэтае недарэчнае слова. «Пры чым тут рамантыка? Пры чым?» — памкнуўся ён спытаць па-мужчынску, але рука сябра лягла на плячо і

прыціснула да ложка. Вось за гэта абодва яны недалюблівалі сталага і ваеннаадукаванага батальённага камісара. Лялькевічу здавалася, што за ўзнёслымі словамі аб народзе і аб сваёй любві да яго, вялікага і мудрага народа, камісар часам не заўважаў людзей у іх штодзённай чалавечай сутнасці.

Перажыванні, пачуцці, асаблівасці таго ці іншага байца, камандзіра цікавілі яго толькі з адной мэтай — як іх можна выкарыстаць для выхавання ўсяго палка, атрада, для выхавання народа. Усё іншае — рамантыка. Слова гэтае ад яго чулі не ўпершыню.

— Не, дарагі Сяргей Мікалаевіч, гэта не рамантыка,— сказаў Лялькевіч знешне спакойна, але з націскам, праз сціснутыя зубы.— Калі жанчына рызыкавала не толькі сваім жыццём...

— Увесь народ рызыкуе жыццём...

— ...не толькі сваім жыццём,— паўтарыў Лялькевіч, павысіўшы голас,— але жыццём дзіцяці, нарэшце, жаночым гонарам, каб ратаваць партызана... І калі яна так берагла сваю любоў да мужа... Не крывіцеся! У такой рамантыцы вялікая сіла! І вось цяпер ад таго, як вырашыцца гэтае недарэчнае непаразуменне, залежыць яе лёс, яе будучае шчасце. І я не магу заставацца абыякавым да такога чалавека. Нарэшце, дзейнасць нашай групы...

— Дзе ты думаеш яго шукаць? Лягчэй знайсці іголку ў стозе... А можа, ён зусім...

Піліпенка тузануў сябе за бараду:

— Наконт зусім — не будзем, Сяргей Мікалаевіч! Паліцай прыйшоў бы не ў той час і не з таго боку. Безумоўна, наш хлопец, партызан... Відаць, з перакінутых з-за фронту. Добра, Валодзя! Пашукаем. Сёння ж пашлю да ўсіх суседзяў разведчыкаў... Гэтыя арлы пад зямлёй знойдуць.

Ён высунуўся з зямлянкі, крыкнуў:

— Дзяжурны, Дажору сюды!

Камандзір разведкі з'явіўся ўмомант, быццам чакаў недзе побач, за два крокі. Ускочыў, казырнуў па-вайсковаму. А пасля зняў сваю старэнькую кепку; апрануты ён быў вельмі па-цывільнаму: шэранькі пінжачок з караткаватымі рукавамі, працёртымі на локцях, залатаныя на каленях штаны, мокрыя ад расы чаравікі.

— Што ты не ідзеш дакладваць, дзе твае пеўні высыпаліся сёння? Якіх дзяўчат мацалі — руднянскіх ці дзятлавіцкіх?

— Таварыш камандзір,— прытворна пакрыўдзіўся разведчык.— Не вельмі памацаеш, усюды гарнізоны.

— Што ў Астраўках?

— Каля сарака паліцаяў, семнаццаць немцаў. Два кулямёты, адна танкетка.

— Танкетка. Вось гады! Што ж, няхай будзе танкетка! — і Піліпенка растлумачыў Лялькевічу: — Вырашылі ўдарыць па гэтым гарнізоне пад... святога Спаса. Каб яны адчулі, што не вельмі мы іх спалохаліся. Што яшчэ?

— Учора ўдзень нехта шлёпнуў старасту Карповіча.

— Туды яму і дарога, гаду! Але хто гэта апярэдзіў нас? Не па-суседску працуюць суседзі. Наш падсудны.

— Апоўначы згарэла школа ў мястэчку. Гарнізон Гюнтэра, які кляўся галавой, што зловіць Дзеда. Быў бой... Стралялі... Сашка Кудлач назіраў з-за ракі. Толькі што прыляцеў адтуль... Шкадуе школы. Ён вучыўся там.

Лялькевіч, які моўчкі слухаў сур'ёзны даклад камандзіра разведкі і жартаўлівыя рэплікі Дзеда, сказаў:

— Слухай, Макар! Ты ведаеш, што я надумаў зараз? Гэта яго работа...

— Чыя?

— Шапятовіча. Стараста і школа. Помсціў па дарозе...

— Ты думаеш?

— Мне так здаецца. Адчуваецца рука, якая саданула мне ў пераносіцу. Вось так, з налёту! Доўга не думаючы...

— Стараста — можа быць. А школа — гэта не пад сілу аднаму чалавеку,— усумніўся камісар.— Вы ж чуеце, бой быў. Не вёў жа яго адзін чалавек.

Піліпенка задумаўся, разгладжваючы бараду, потым рашуча сказаў:

— Усё роўна. Пашукаем і за ракой!

IV

«Не пажадай адразу многа» — гэта амаль евангельскае заспакаенне суцяшала нядоўга, толькі ўпачатку мела магічную сілу. А ўжо ўвечары, калі Уладзімір Іванавіч пайшоў у

атрад, Саша адчула, што няма ёй спакою. Мала той радасці, што Пеця жывы, здаровы, «духам дужы і сэрцам чысты», як сказаў Аляксей Сафронавіч. Каб такая вестка прыйшла здалёк — іншая рэч. А калі сам ён быў тут, у двары, побач, і пайшоў немаведама з якімі думкамі пра яе — хіба можна спакойна чакаць?..

«Дурны! Божа мой, які дурны! — шаптала яна ўначы, сціскаючы кулакі ад злосці.— Я не ведаю, што зраблю табе за такое глупства. Як ты мог падумаць? Вар'ят! Дурань раўнівы!»

Але праз момант злосць уступала месца пяшчоце, і Саша клікала яго: «Пеця! Родны мой! Вярніся! Прыйдзі яшчэ раз. Паглядзі на дачку!»

Яна замірала, слухаючы кожны шорах на двары. Чакала, была ўпэўнена, што ўначы ён прыйдзе зноў. Ён ведаў, што побач паліцаі, і не мог прыйсці ўдзень. У паўдрымоце, у гарачым трызненні яна прыціскала яго галаву да сваіх грудзей, цалавала яго вусны, вочы, казала самыя ласкавыя словы. А таму рабілася яшчэ больш балюча, калі яна прачыналася і пераконвалася, што яго няма. За ноч яна зблажэла і хадзіла, як цень, як прывід. Поля і Даніла не зводзілі з яе вачэй, як з цяжкахворай. У наступную ноч сны былі страшныя, кашмарныя. Пеця трапляў да фашыстаў, яго білі, каталі...

А Лялькевіча ўсё не было. Саша пачала сумнявацца, што ён шчыра шукае Пецю. Успомнілася, як ён вясной пад паветкай абняў і пачаў цалаваць яе. Яна адпіхнула яго. А потым, пазней, калі яны раскарчоўвалі дзялянку пад проса і селі палуднаваць, ён сказаў:

— Саша, я хачу, каб вы ведалі. Жыццё наша салдацкае, і ўсё можа здарыцца. Я кахаю вас... Кахаю даўно, яшчэ з Заполля. Прабачце за той парыў. Я нічога не патрабую... Ніколі не абражу вас... Але каб вы ведалі...

Ён казаў «вы», хоць звычайна яны даўно звярталіся адно да аднаго на ты, нават і тады, калі заставаліся без сведкаў. Ёй стала шкада сябе, Пецю, яго, Лялькевіча. Хацелася плакаць, і яна нічога не адказала. Адвярнулася. Ён пачаў прагна піць з біклагі квас, быццам гарэла ўсё нутро.

Ёй не хацелася думаць пра Лялькевіча кепска. Але ў бяссонныя ночы чаго толькі не трызнілася. Нават падума-

ла, што ён мог сказаць Пецю нешта крыўднае, абразлівае, і таму той ударыў яго і знік так паспешліва. Праўда, ёй тут жа зрабілася сорамна за такое падазрэнне. Не, не такі чалавек Уладзімір Іванавіч!

На трэці дзень суседка Аксана сказала:

— Што ты, дурная, марнуеш сябе? Ідзі да яго. Памірыцеся. Ці мала я лаялася са сваім! Павер майму слову, ён там, у Будзе, таксама мучаецца.

«Ідзі»! — слова гэта як бы схамянула Сашу.

— Я ведаю,— сказала яна Полі і Даніку, калі суседка пайшла,— дзе яго шукаць. Ён заходзіў да Ані. Я павінна пайсці туды.

Поля ледзь утрымала сястру, каб тая не кінулася напроціў ночы,— так яна пераканала сябе, што толькі там можна натрапіць на Пецеў след.

На досвітку Саша пабегла. Дакументы ў яе былі — часта хадзіла ў горад па заданню арганізацыі. За гэты час яна прывыкла да немцаў і даўно ўжо не мела таго страху, як у пачатку вайны. Аднойчы ў Гомелі яе нават затрымалі і прывялі ў камендатуру, і яна адказвала на ўсе пытанні смела і хітра.

Але паблізу таго месца ў міжрэччы, дзе ў пачатку вайны іх з Аняй хацелі расстраляць парашутысты, Саша зноў адчула страх. І, дзіўная рэч, ён больш не пакідаў яе і ў лесе, і ў полі, і нават у вёсцы, праз якую ішла. Гэта быў нават не страх, а прадчуванне нечага нядобрага. Яна баялася сустрэчы з немцамі. І хутка сустрэлася з імі. На беразе Дняпра. Яны выскачылі з кустоў, з засады, чалавек восем, абкружылі і наставілі аўтаматы на бяззбройную жанчыну з маленькім вузялком у руках, у якім былі акраец хлеба, паўдзесятка яблык ды фунт солі — несла ў падарунак Ані.

У Сашы ёкнула сэрца.

Немцы нешта злосна гаварылі пра партызан, глядзелі на яе ваўкамі, вырвалі з рук вузялок і трымалі яго з перасцярогай — ці не міна там? Адзін балюча штурхануў яе аўтаматам у плячо. Нарэшце пасадзілі ў човен і пад вартай двух салдат павезлі ў мястэчка.

У чоўне Саша з палёгкай уздыхнула: плылі ў мястэчка, дзе многія ведаюць яе. Прыгадаўшы той час, калі яна прыходзіла сюды з Пецем, Саша нават пачала любавацца знаёмым дняпроўскім прасторам і забылася на страх. Толькі калі ўбачыла, што лодка прыстае каля бальніцы, сэрца забілася зноў, але ўжо інакш...

Узышлі па вузкай сцежцы на кручу, і першае, што кінулася ў вочы,— свежае папялішча на тым месцы, дзе стаяла школа. Сіратліва і страшна, як прывіды, узвышаліся белыя печы і абгарэлыя чорныя таполі. А бальніца цэлая, усе тры будынкі.

Сашу павялі да галоўнага корпуса, дзе яна ляжала, калі нарадзіла Ленку.

— Партызан! — сказаў адзін канвойны вартавому каля бальніцы.

— О-о! — здзівіўся той і накіраваў на яе аўтамат.

І раптам Саша ўбачыла Марыю Сяргееўну. Тая выйшла з другога будынка — старой бальніцы, дзе да вайны размяшчалася амбулаторыя. Выйшла, як урач, у белым халаце, у касынцы з чырвоным крыжам. Усё такая ж, як год назад, хіба толькі з твару пастарэла. Саша крыкнула:

— Марыя Сяргееўна!

Тая глянула і адразу пазнала:

— Саша! Друг мой!

Памкнулася да яе, але вартавы спыніў рухам аўтамата.

— Марыя Сяргееўна! Я ішла да вас, да Ані, каб адведаць, а яны затрымалі... Наскочылі на тым беразе, як бог ведае на каго... Скажыце ім...

На ганак выйшаў малады прыгожы афіцэр.

— Вас іст лос?[1]

Канвойныя выцягнуліся і пачалі дакладваць. Афіцэр сярдзіта нешта спытаў. Канвойныя яўна разгубіліся і пачалі апраўдвацца, перабіваючы адзін аднаго. Афіцэр крыкнуў на іх. Тады да яго звярнулася Марыя Сяргееўна:

— Гер обер-лейтэнант! — пачала гаварыць па-нямецку хутка і горача.

---

[1] — Што здарылася? *(ням.)*

Ён слухаў моўчкі, пачціва схіліўшы галаву. Саша разумела, што яна кажа, па выразу яе твару, па жэстах. Ды і словы, тыя нямецкія словы, якія яна вывучала ў школе і цяпер, у акупацыі, у вымаўленні Марыі Сяргееўны куды больш зразумелыя, чым у немцаў.

Афіцэр паказаў на яе клуначак. Салдат паклаў яго на лаўку, дзе звычайна разбіралі перадачы сваякі хворых. Развязаў.

Обер-лейтэнант спусціўся з ганка, дастаў з кішэні штаноў маленькі бліскучы сцізорык, узяў акраец хлеба і пачаў асцярожна адразаць ад яго тонкія скібкі. Адна за адной яны падалі ў пясок дарожкі.

Сашы зрабілася крыўдна і балюча за такі здзек з хлеба, які людзі (яна, Поля, Лялькевіч) здабывалі потам і крывёю. Відаць, Марыя Сяргееўна прачытала гэта на яе твары, бо сказала афіцэру:

— Гер фон Штуме, па рускаму звычаю хлеб нельга кідаць на зямлю.

Ён дзіўна паглядзеў на яе, смешна вылупіўшы свае і без таго па-дзіцячы вялікія светлыя вочы.

Урач развяла рукамі:

— Звычай народа. Яго трэба паважаць.

Афіцэр загадаў салдату падняць хлеб. Той сабраў скібкі, неахайна абцёр аб рукаў мундзіра і паклаў на хусцінку, кінуўшы пры гэтым злосны позірк на Сашу. Обер-лейтэнант асцярожна разрэзаў кожны яблык, але ўжо не кінуў долькі на зямлю, а паклаў назад. Потым пальцам пакорпаўся ў солі.

Сашы рабілася смешна ад гэтага педантычнага шукання невядома чаго.

Афіцэр павярнуўся да яе і сказаў нешта па-нямецку.

Марыя Сяргееўна пераклала:

— Пан афіцэр патрабуе, каб ты з'ела драбочак солі.

Саша з'ела. Тады ён загадаў:

— Дакумент!

Саша дастала са сподняй кішэні старога Данікавага пінжака пашпарт і даведку. Ён уважліва прачытаў, аддаў салдату, а сам наблізіўся і... пачаў абшукваць яе: памацаў кішэні пінжака, бессаромна правёў далонямі па клубах, па баках і, нарэшце, па грудзях.

Саша перасмыкнулася ад агіды і лёгка ўдарыла яго па руцэ. Ён спалохана адхіснуўся і яшчэ больш вылупіў вочы. Працягнуў здзіўлена:

— О-о!

— Гер фон Штуме, вы ж культурны чалавек... Як можна! — з дакорам сказала Марыя Сяргееўна.

І Саша ўбачыла, як немец пачырванеў. Упершыню яна ўбачыла захопніка, якому зрабілася сорамна за свае ўчынкі. Значыцца, жывуць яшчэ ў ім чалавечыя пачуцці. Але каб не выдаць іх, гэтыя пачуцці, ён надзьмуўся і сурова спытаў:

— Куды вы шёл?

— Я ішла ў Заполле... Я працавала там фельчарам. Вось Марыя Сяргееўна ведае. Там у гаспадыні, у Ганны Целеш, засталіся сякія-такія рэчы. І цяпер, калі я абнасілася,— Саша патрусіла крысо пінжачка і дакранулася да спадніцы,— я хацела забраць іх.

Яна сказала тую праўду, якая пацвердзілася б пры любой праверцы.

Пасля зноў гаварыла Марыя Сяргееўна па-нямецку. Афіцэр забраў у салдата дакументы і, быццам нехаця, з жалем, аддаў іх Сашы.

— Карош,— перапыніў ён Марыю Сяргееўну па-руску.— Я буду паверыць вам, фрау Марыя. Абэр іх бэнахрыхтыге...[1] Она іст партызан — я буду страляйт вас, фрау Марыя.

— О, у такім выпадку я пражыву сто год.

Ён не ўсміхнуўся з жарту ўрача, а яшчэ раз агледзеў Сашу, затрымаўшы позірк на яе босых, падрапаных іржэўнікам, але ўсё адно прыгожых нагах. Сказаў па-нямецку:

— Можаце ісці.

Саша была стрыманая ў выяўленні пачуццяў, не любіла залішняй пяшчоты, пацалункаў, як іншыя жанчыны. Але тут не стрымалася. Калі адышлі на колькі крокаў, яна абняла Марыю Сяргееўну, пацалавала ў шчаку.

— Завошта, друг мой? А наогул тваё шчасце, што я выйшла. Ад іх цяпер можна ўсяго чакаць. Два дні назад партызаны кінулі ў акно школы гранату... Там у іх папойка была... Загінула пяць афіцэраў. У іх там стаяла бутля са спір-

[1] Але папярэджваю... (*ням.*)

там. Спірт загарэўся... Некаторыя, відаць, раненыя былі... кажуць, страшна крычалі. І ніхто не кінуўся ратаваць... Гарэла, як порах... Гэтаму,— кіўнула Марыя Сяргееўна назад, на афіцэра, які ўсё яшчэ стаяў і глядзеў ім услед,— пашанцавала, ён ап'янеў і выйшаў у сад, заснуў на лаўцы... Цяпер гаворыць, што яго добрая маці малілася за яго ў той вечар. Ён разумны ў адным — не чыніць рэпрэсій. Баіцца. Помсты баіцца. Ты бачыла, як ён правяраў твой палуднік? Да яго быў звер. Гюнтэр, што згарэў... Той любіў выставіць сваю смеласць: нічога, маўляў, нам не страшна. А гэты вельмі асцярожны. Забараніў рынак... Наставіў вартавых... Нікога ў мястэчка не пускае. Патрабуе, каб я выбралася са сваімі хворымі ў былую МТС. А там усё разбіта, разбурана. Ніводнага цэлага будынка. Ледзь упрасіла, каб даў адтэрміноўку на тыдзень, пакуль людзі зробяць там які-небудзь рамонт. А хворых, бачыш, колькі? Заняла амбулаторыю, сваю хату, хлеў. І адна. Са старымі набожнымі бабулямі, якія па чарзе працуюць за санітарак. Дзяўчаты мае разбегліся. Немагчыма ім побач з салдатамі... Нінку помніш? Сястрой працавала. Беленькая такая. Дакацілася дзеўка. Зблыталася з афіцэрамі... І згарэла разам з імі. Дзве іх там такія... панеслі кару за свае грахі, як кажуць мае бабулі. Суровая кара...

Яны падышлі да абрыву каля хаты, у якой Марыя Сяргееўна жыла, спыніліся. Урач задумліва паглядзела ўніз, на спакойную і велічную плынь Дняпра, а Саша — на зарэчны лес. Прыгадала дачку. Забалела сэрца па дзіцяці.

Марыя Сяргееўна як бы адгадала яе думкі.

— Ну, маё жыццё ты бачыш... А ты... ты як жыла? Як дачка?

— Нічога. Расце. Бегае ўжо.— Саша шчасліва ўсміхнулася.— Мне здаецца, я не перажыла б без яе ўсяго... А яна... Можа, у хаце ніхто не засмяяўся б, каб не Ленка... А так і сястра, і брат, і...— яна прыкусіла язык,— і сама... Паглядзім на яе забаўкі і ў самыя цяжкія хвіліны смяёмся. Лягчэй на душы робіцца. Яна такая пацешная. Гаварыць пачынае.

Марыя Сяргееўна цяжка ўздыхнула.

Саша зразумела, што яна думае пра сына, і далікатна спытала:

— Ад Сені больш вестачак не было?

— Не, мой друг, нічога. Неяк зімой мне чамусьці здалося, што ён загінуў. Божа мой, што я перажыла! А потым усё гэта мінула. Я зноў паверыла, што ён жывы. Я веру... Мацярынскае сэрца — яно чуе...

«А я напэўна ведаю, што Пеця жывы. Пеця тут»,— Сашы вельмі хацелася сказаць гэта. Але нельга. Бо тады трэба шмат што тлумачыць. І пра Лялькевіча. А гэта тайна арганізацыі, захоўваць якую яна клялася і не мае права, нават пад страхам смерці, нікому выдаць. Яна, безумоўна, упэўнена, што Марыя Сяргееўна сумленны савецкі чалавек. Але ўсё-такі яна так блізка да немцаў. Чаму яна не эвакуіравалася? Казала, што пойдзе з апошнім чырвонаармейцам.

— Марыя Сяргееўна, а чаму вы не эвакуіраваліся?

— Ах, мой друг! Каб мне туды! У мяне былі дзеці... раненыя дзеці... Бомба ўпала вунь там, на пляжы, і многіх раніла... Я не магла пакінуць іх і мусіла застацца...

— А я... я захварэла. Тады, калі мы пайшлі ад вас з Аняй...

— Я ведаю. Аня расказвала. Усё мінула добра? Я баялася, каб ты не нажыла эпілепсіі. Намервалася схадзіць да цябе. Але перашкодзіла гэтае няшчасце з дзецьмі, а потым прыйшлі яны...

Саша адчула, што жанчына гэта — блізкі ёй чалавек.

«Каб я мела права сказаць ёй пра Пецю... Можа, яна дапамагла б шукаць яго».

Хацелася сказаць ёй нейкія асаблівыя словы, даверыць самую запаветную тайну. Але словы такія нялёгка знайсці. А тайна — гэта не толькі яе тайна. Саша ўзяла руку Марыі Сяргееўны і з удзячнасцю пацісвула мяккія халодныя пальцы.

— Табе дзякую, мой друг. За сустрэчу. Мне вельмі прыемна ўбачыць цябе. Такога блізкага чалавека. Можа, Сеня дзе-небудзь разам з Пецем... Успамінаюць нас... Яны ж такія сябры!

Пасля гэтых слоў Сашы яшчэ больш захацелася расказаць ёй пра Пецю, як-небудзь так, каб без Лялькевіча. Але яна не магла нічога прыдумаць. Ды і нешта іншае стрымлівала яе. Ці не блізкасць немцаў? У такі час зямля і дрэвы маюць вушы.

«Схаджу да Ані, можа, даведаюся больш і тады, калі назад буду ісці, змагу Марыі Сяргееўне расказаць. Прыдумаю нешта. Вось што... Скажу, што Пеця заходзіў да Ані».

Ірвалася сэрца хутчэй туды, у знаёмую вёску, у знаёмую хату. Можа, там, дзе яно нарадзілася, шчасце, яна верне яго назад? Але было няёмка так хутка развітвацца з гэтай добрай жанчынай, якая выручыла з бяды, сустрэла, як дачку, і шчыра ўзрадавана.

Саша папрасіла паказаць бальніцу, бо ведала, што гэта ўрачу будзе прыемна.

— Няма чаго глядзець, мой друг. Бялізна парвалася. Медыкаментаў няма. Па тры разы мыем адны і тыя ж бінты. Хворых кормім, чым Бог пашле, як кажуць...

Зайшлі ў былую амбулаторыю, дзе ляжалі жанчыны, пераважна старыя бабулі з цяжкімі хваробамі.

Сапраўды, ад былой бальніцы, дзе ўсё зіхацела чысцінёй, нічога не асталося. Саша зразумела, якія трэба намаганні, каб у такіх умовах, з такім персаналам падтрымліваць элементарную гігіену. Адна хворая застагнала, заплакала:

— Доктарка, родная, дай ты мне мышаку якога. Ох, сілы няма болей. О-ой...

— Супакойцеся, цётка Алёна.— Марыя Сяргееўна правяла рукой па твары, праверыла пульс.— Вам жа лепей.

— Душа баліць.

— Ва ўсіх яна цяпер баліць, душа,— сурова адгукнулася другая хворая, старая жанчына з завостраным тварам пакутніцы.

— А ты сябе як адчуваеш, мой дружок? — ласкава спытала Марыя Сяргееўна дзяўчынку год васьмі.

— Добра,— прапішчала тая.

— Апендыцыт. З прабадзеннем. Трохі не загубілі дзіця,— растлумачыла Марыя Сяргееўна Сашы.

— Няхай дзякуе збавіцельку нашу,— сказала старая, што сядзела каля акна і грызла скарынку чэрствага хлеба.

— Доктарка! Дай атруты! Богам прашу!

— Сціхні, Алёна! Не гняві Бога! — прыкрыкнула жанчына з тварам пакутніцы.

— Муж яе, паліцай, п'яны ботам у жывот ударыў. Звяруюць людзі. Апервала. Але наўрад ці выжыве,—

расказала Марыя Сяргееўна, калі яны прайшлі ў маленькі пакойчык урача.— Сядай, Саша. Адпачні. Я перакусіць збяру.

Сашу ўразіла: пра тое, што жанчына наўрад ці выжыве, урач сказала з такім спакоем, нават абыякавасцю.

«Няўжо і ў яе, такой чулай, сардэчнай, зачарсцвела душа?»

Хутка і бясшумна Марыя Сяргееўна прыбрала са століка шклянкі з лекамі і паставіла талеркі з хлебам і памідорамі.

— А соль тваю давай. У мяне няма. Гэты барон правяраў, ці не атручаная яна. Ён з арыстакратаў — фон...

Яна зморана села на табурэт з другога боку стала, пацерла далонямі скроні.

— Вось такая ў мяне бальніца. У хаце маёй — раненыя паліцэйскія.

— І вы іх лечыце?! — вырвалася ў Сашы, пасля асэнсавала, што спытала неразумна.

Марыя Сяргееўна апусціла вочы.

— Я — урач, мой друг. Урач. Ты павінна зразумець...

Саша разумела. Усё разумела. Але жаданне расказаць пра Пецю ў яе знікла.

* * *

Да Заполля яна набліжалася, калі заходзіла сонца. Вялікі ярка-чырвоны шар толькі дакрануўся лініі гарызонта. З нейкага часу Саша пачала баяцца вогненнай барвовасці захаду. Кожны раз ёй здавалася, што гэта прадвесце новай крывавай падзеі. Навокал так многа смерцяў, гора і слёз, што мімаволі і яна, камсамолка, падпольшчыца, фельчарка, рабілася прымхлівай. Нервы. Калі яны напружаны вось так, як сёння, і не такое можа блюзніцца.

Шэсць кіламетраў ад мястэчка яна бегла, зрэдку спыняючыся, каб перавесці дыханне. На апошнім кіламетры больш спынялася і ўвогуле ішла рыўкамі: то кінецца наперад, то стане, азіраецца. Палохала бязлюднасць: на торным шляху, дзе да вайны бясконца снавалі людзі, фурманкі, машыны, не сустрэлася ніводнай жывой душы.

Перад самай вёскай яна нават прымусіла сябе на хвіліну прысесці на ўзбочыну, каб сабрацца з сіламі. Страх, трывога

і прадчуванне, што павінна здарыцца нешта асаблівае, і цягнулі яе хутчэй наперад і стрымлівалі, патрабуючы абдумаць кожны крок, кожнае слова, якое трэба будзе сказаць.

Нарэшце асцярожна, як злодзей, яна збочыла са шляху і пайшла гародамі. Вось знаёмы Анін сад, дзе кожная яблыня, кожная вішня як родныя. Вось тут, пад гэтай яблыняй, яна ляжала, калі Пеця прыйшоў першы раз. А вось тут... Не, не трэба ўспамінаў!

Саша адчыніла вароты ў двор, яны зарыпелі гэтак жа, як і год і два назад. Аня каля студні (у гэтай багатай вёсцы студні амаль у кожнага ў двары) мыла падойнік. Пачула, як рыпнулі вароты, імкліва павярнулася. Пазнала, кінулася насустрач. Абняла і загаласіла на плячы. У Сашы, здаецца, абарвалася сэрца: гора.

— А Шурачка, а родная мая! А каб жа ты ведала, якое ў мяне гора! Забралі майго Колю, сыночка, пагналі ў Нямеччыну. А ён жа дзіця яшчэ горкае. Яму шаснаццаць гадкоў усяго...

Трохі адлягло на сэрцы: гора не самае страшнае — не смерць.

Не ўмела Саша суцяшаць людзей, ніколі не знаходзіла патрэбных слоў. Пагладзіла плячо жанчыны, пацалавала салёную ад слёз шчаку, сказала:

— Не трэба, Аня, так. Не ў адной вас.

— Ды не ў адной. Паўвёскі забралі іроды.

Аня выцерла хусцінкай слёзы і неяк адразу супакоілася.

— Але хадзем жа ў хату. Што гэта мы стаім? Хадзем пагаворым. Нінка! Ты паглядзі, хто да нас прыйшоў!

Дзяўчынка, якая за год вельмі падрасла, сарамліва прывіталася:

— Добры вечар, цёця Шура.

Саша пацалавала яе.

— Паглядзі тут каля хаты, дачушка, каб якая зараза не падшпіёніла,— сказала ёй маці.— А мы хоць нагаворымся, душы адвядзём...

У хаце, дзе ўсё ў кутках і за вазонамі ахутаў паўзмрок і дзе чамусьці не было так знаёма і звыкла, як у садзе і на двары, Саша адразу спытала:

— Аня, скажыце... Пеця... Мой Пеця не заходзіў да вас?

— Ах, Божачка мой! — пляснула далонямі жанчына.— А хіба ён не быў у цябе?

— Быў... Але, ведаеце, так атрымалася... Я... мяне не было дома, я ў людзей жала, на хутары... А ў нас побач паліцаі... Ён забег на досвітку. Сказаў сястры: перадайце, кажа, Сашы, што жывы, здаровы... І пайшоў... Куды — не сказаў. Так мы і не пабачыліся...

Саша адчувала, што тлумачыць блытана і не вельмі каб праўдападобна. Не так яна думала пачынаць гаворку. Але збіла шчырае здзіўленне Ані: «А хіба ён не быў у цябе?» Не падвяло, значыцца, прадчуванне, што раней, чым прыйсці ў іх вёску, Пеця наведаўся сюды.

— Значыцца, то ён,— раптам задумліва прашаптала Аня.

— Што ён? Дзе ён? — памкнулася да яе Саша.

— Цішэй. Я табе ўсё раскажу.

Яна абняла госцю за плечы, адвяла ад акна і пасадзіла на той ложак, паміж грубкай і печчу, на якім некалі спаў Пятро, калі яны былі яшчэ нежанатыя.

Села побач сама.

— Слухай.

Саша анямела, дыхнуць баялася.

— Прыйшоў ён да мяне... Я скажу табе калі... сёння субота? З панядзелка на аўторак... Гэтак пад ранне... Чую, нехта не стукае, а шкрабае ў шыбу. Я думала — Коля. Хачу ўстаць і не магу: ногі адняло. А потым падыходжу да акна. «Хто там?» — «Я, цётка Аня, я. Пеця...» — «Які Пеця?» Голас быццам знаёмы, а пазнаць не магу. «Сашын Пеця». Божачка мой! Як сказаў ён гэта, ажно закалаціла мяне ўсю. Адчыніла не дзверы, а вунь тое акно. Сама не ведаю чаму — ён праз акно і залез. «Куды паехала Саша?» — пытаецца. «Дадому, кажу, паехала, да бацькі. Я сама правяла яе».— «Дзякуй, кажа, Аня, вам за ўсё».— «Няма за што, кажу, Пецечка. Адкуль жа ты ідзеш? Можа, з палону?» — «Не, кажа, з лясоў беларускіх...» А потым паесці папрасіў. «Ці не знойдзецца, кажа, Аня, у вас скарынкі хлеба?» Я дала яму хлеба, лустачку сала, гуркоў. Ён запіхнуў усё ў кішэні, падзякаваў, развітаўся і зноў вылез праз акно. Больш я нічога не паспела ў яго запытаць, і ён нічога не сказаў...

Саша парушыла сваё нямое маўчанне і шумна, на поўныя грудзі, уздыхнула.

— Але гэта яшчэ не ўсё, Шурачка. Ты слухай. На трэцюю ноч згарэла ў мястэчку школа. Кажуць, партызаны бомбу кінулі, многа афіцэраў пабілі... Немцы хворых з новай бальніцы выгналі, самі туды перабраліся. Доктарка наша, Марыя Сяргееўна, размясціла хворых каго дзе: у хляве, у сваёй хаце...

«Я ведаю пра гэта, заходзіла туды»,— хацела было сказаць Саша. Але Аня раптам яшчэ больш панізіла голас да шэпту:

— А сястра мая Куліна, ты ж ведаеш, дапамагае ёй там, за санітарку... Дык вось слухай, Шурачка... Прыходзіла ўчора яна да мяне і дзіва дзіўнае расказвала. Ляжаў у бальніцы паліцай нейкі. Касой яго так парэзалі, што жывога месца на целе не было. Відаць, добрая цаца быў, як наш Гурок. Увесь забінтаваны ляжаў. Куліна, ты ж ведаеш, жанчына веруючая, дык ёй шкада стала яго. Адзін ляжаў, і ніхто да яго не прыходзіў. Адна яна часам сядзела. «Няхай, кажа, ён паліцай, але ж праваслаўны чалавек, крыжык на шыі насіў...» Дык вось, слухай... Калі немцы вытурылі ўсіх з бальніцы, прыйшла яна на другі дзень дапамагчы парадак навесці... «Пытаюся, кажа, дзе Фядос — паліцай гэты».— «У маёй хаце,— доктарка адказала.— Так немцы загадалі». Пайшла Куліна туды... «Ляжыць, кажа, у пакойчыку, дзе сын доктаркін жыў... забінтаваны гэтак жа, крыжык на шыі... А глянула я, кажа, і ледзь не самлела: не той чалавек ляжыць... Другі, маладзейшы, ростам ніжэй... Павярнулася, кажа, я, а на парозе Марыя Сяргееўна стаіць і так глядзіць, кажа, на мяне, так глядзіць, што страшна зрабілася... Я слова, кажа, не сказала, і яна таксама...»

Саша адчула, як моцна загрукала сэрца, як гэты грукат запаўняў грудзі, сціскаў дыханне.

— Больш Куліна не пайшла туды. А да мяне прыбегла, каб параіцца, ці трэба ёй хадзіць у бальніцу... Я параіла: хадзі, але пра гэта — нікому ні слова. «Ды што я, кажа, маленькая, дзякуй Богу, пяцьдзесят шосты гадок на свеце жыву». Я табе, Шурачка, нічога гэтага не расказвала б, цяпер пра такое лепш маўчаць... каб, ведаеш, чаго яна мне не

сказала? «Ты знаеш, кажа, Ганна, што вельмі ж ён мне здаўся падобны на чалавека Шурынага, доктаркі той, што ў цябе кватаравала. Вочы, кажа...»

Саша ўскрыкнула...

V

У той жа дзень адбыліся іншыя падзеі.

У акупацыі людзі навучыліся маўчаць, і маўчанне вельмі высока цанілася, асабліва тое, якое асцерагала, ратавала нашых людзей. Між іншым, чым больш было маўчання, тым даражэй рабіліся словы, тым большай была іх сіла — слоў праўды.

Але заўсёды знаходзяцца людзі, якім лягчэй, здаецца, памерці, чым стрымаць язык за зубамі.

Адна старая суседка, якая любіла, пакуль нявестка спіць, зазірнуць у кублы (нейкія тры курачкі трымалі на вышках, хавалі ад немцаў, ласых да курацінвы), праз шчыліну ў дзіравай страсе бачыла, як нейкі незнаёмы прабіраўся да двара Траянавых. Вельмі хутка ён выскачыў адтуль назад і, нахіліўшыся, пабег да лесу, а неўзабаве на гарод выбегла Саша і закрычала: «Пеця!» Але яе дагнаў муж (бязногі, а бег, як на чатырох), паваліў у бульбе і пачаў душыць... А пасля да іх падбег Данік. Яны мірна параіліся, і брат з сястрой пайшлі ў лес.

Старую вельмі заінтрыгавала ўсё гэта. Яна не расказала нічога нявестцы, жанчыне разумнай і асцярожнай, якую не любіла. Але пад «вялікім сакрэтам» перадала другой старой. А тая — сваёй дачцэ, а дачка — сяброўцы, той самай даваеннай удаве — палюбоўніцы Гусева, з дапамогай якой ён трохі не схапіў Пятра.

Гусеў ажно скалануўся ўвесь, калі пачуў пра гэта. Пра ганебнае раззбраенне, пра страх, які перажыў, калі партызан палажыў яго ў разору, ніхто не ведаў. Лізавеце ён сказаў: «Гаўкнеш каму — галаву скручу». Але ўсё адно здавалася, што ведаюць усе — паліцэйскія, сяло. Смяюцца за яго спіной. Ён хадзіў больш звычайнага падазроны, асцярожны і злосны, як сабака. Нікому не верыў, нават ёй, сваёй палюбоўніцы. Нічога нікому не кажучы, рашаў задачу з многімі

невядомымі: выпадкова партызан трапіў у сяло ці не? З якой мэтай прыходзіў? Да каго?

І раптам — такое паведамленне... Можна было не сумнявацца, што той, што заходзіў на світанні да Траянавых, і той, што нечакана апынуўся ў Лізавецінай хаце,— адзін чалавек. Але што яму трэба было ў Траянавых? Чаму за ім бегла жонка кульгавага? Зрабіць які-небудзь лагічны вывад Гусеў сваім прапітым розумам не здолеў. Але яшчэ больш насцярожыўся, калі даведаўся, што Шапятовіч «пайшоў у Буду рамантаваць царкву». Загадаў сваім падначаленым не раcпускаць з хаты Траянавых вачэй. «Добранькія яны, працавітыя, ціхія, але ў ціхім балоце чэрці водзяцца».

У той дзень, калі Саша пайшла за Дняпро, Гусеў паехаў да начальніка раённай паліцыі. У размове, быццам між іншым, ён выказаў сваё падазрэнне наконт Шапятовіча. Хацеў пахваліцца: во які я пільны і дасціпны. Але Мілецкага быццам пчала ўкусіла: ён падскочыў на крэсле, усхапіўся і ледзь не палез на Гусева з кулакамі.

— На пратэзе? Ідыёт! Доўбня! Пад тваім носам адзін з кіраўнікоў гарадскога бальшавіцкага падполля. А ты з ім самагонку п'еш... У цябе, у цябе, асіная галава, іх кубло. І пажар склада, і падрыў грузавікоў, і параход, і лістоўкі — іх работа... А я спадзяваўся, ставіў цябе ў прыклад... Зараз жа ляці туды! Выслізне з тваіх рук — расстраляю, павешу... Чаму лыпаеш вачамі? — панізіў начальнік голас і растлумачыў: — Учора нас выклікаў начальнік гестапа Цынздорф... Адзін з арыштаваных, хлапчукоў гэтых, калі яму добра ўсыпалі, прызнаўся... На пасяджэнні іх групы вясной прыязджаў з невядомай вёскі чалавек на драўляным пратэзе... Прозвішча не назваў. Зразумеў, дуб? Забраць усю сям'ю! Управішся? Падмогі не трэба?

— Матацыкл. Дайце матацыкл,— прахрыпеў Гусеў. Ён пабаяўся прызнацца, што Шапятовіч ужо, відаць, выслізнуў.

«Царкву рамантуе... Ну, нічога... Будзе ў нашых руках жонка, дзіця — вернешся... Ах, які ж я дурань! Але ж і хітра работаюць, ой, хітра!..»

— Бяры матацыкл! А я пазваню Цынздорфу, і мы, можа, падскочым да цябе на машыне. Але ведай, Гусеў... Тры скуры спушчу, калі што...

Калі яны выйшлі з кабінета, пышнагрудая бландзінка, якая працавала ў паліцыі за машыністку і перакладчыцу і якую начальнікі пастоў ненавідзелі за тое, што яна пагарджала імі і праводзіла вечары з афіцэрамі гестапа і жандармерыі, пляснула па шчацэ маладога паліцая Кольку Трапаша, якога ведалі ва ўсіх гарнізонах як самага вясёлага балбатуна, хлуса і бабніка.

Начальнік паліцыі агледзеў дзяўчыну з падазронасцю раўнівага мужа.

— Чэпіцца, як смала,— кінула яна, папраўляючы кофтачку.

Мілецкі загрымеў на ўвесь дом:

— Ты, барбос, сабака блудлівы! Табе б толькі за спадніцамі бегаць!.. Машына гатова? Я цябе, падлюгу, на пост заганю, бліжэй да партызан, яны з цябе дурноту выб'юць. Бач, морду раз'еў!

У самога начальніка морда была ў тры разы большая, але ён заўсёды папракаў падначаленых, што яны раз'еліся і нічога не робяць, што ўсе яны гультаі і баязліўцы.

Коля ніколі не пярэчыў ніводным словам, выцягваўся ў струнку, вінавата моргаючы. За гэтую пакорлівасць ён затрымаўся на пасадзе шафёра даўжэй, чым усе яго папярэднікі.

— Павязеш Гусева. Завязеш — і назад!

Праз тры хвіліны яны былі за горадам.

— Хутчэй, хутчэй! — нецярпліва падганяў Гусеў матацykліста.

— Куды ты спяшаешся? На вяселле, ці што?

— На хаўтуры.

— На свае?

— Па тваёй бабулі, мянташка.

— Мая жывая. Замуж збіраецца. Магу табе пасватаць.— Колька павярнуўся да «люлькі», выскаліў зубы. Матацыкл павяло ўбок.

— На дарогу глядзі, а то ў канаве будзем.

— Баішся? Не ўсё адно табе, калі паміраць?

— А табе ўсё адно?

— Мне? Чым раней — тым лепш.

— Брахун ты несусветны.

— Што?

— Брахун, кажу, ты.

— Дзякую. Але культурныя людзі кажуць — фанказёр. Сама Эльза...

— Б... твая Эльза.

— Можна перадаць ёй гэта?

— Ну, ты балбатаць балбачы, але не забывайся, што табе з намі жыць, а не з Эльзай. Заўтра сапраўды можаш апынуцца ў гарнізоне.— Гусеў ведаў, што наклікаць на сябе гнеў сакратаркі начальніка — больш страшна, чым гнеў самога Мілецкага. Гэтай падле даволі сказаць гестапаўцам адно слова, як ад цябе на другі ж дзень застанецца мокрае месца. Дзіўна, што адзін гэты Трапаш, здаецца, не баіцца яе — лезе цалавацца.

Колька, усміхнуўшыся дарозе, супакоіў Гусева:

— Не бойся. Я сваіх не выдаю.

Гусеў папрасіў лісліва:

— Слухай, потым ты мяне да Буды падкінеш?

— Начальнік з'есць. Чуў, што сказаў?

— Калі мы з табой гэтую птушку хапанём, слова не скажа.

— Якую птушку?

— Ёсць тут адзін тып. Ціхім прыкідваўся. Бочкі рабіў. Інвалід.

— Хто гэта? Я ж — з Хутаранкі, усіх ведаю.

— Зяць Траянавых.

— Кульгавы?

— Ага.

— А што ён, у Будзе?

— Царкву рамантуе. Да Бога падлізваецца.

Гусеў загадаў пад'ехаць проста да дома Траянавых.

У двары адзін Данік гуляў з малой Ленкай. Навокал было пуста і ціха, як бывае ў вёсцы ў жнівеньскі дзень, калі ўсе на полі, на гумнах.

— Дзе твой зяць? — спытаў Гусеў Даніка.

— Які ён мой! Царкву пайшоў рамантаваць у Буду.

— А сястра?

— Якая?

— Жонка яго. Якая! — паліцай мацюкнуўся.

— А чаму вы крычыце, пан начальнік? Панесла яму ежу.

— Ах, сволачы! Ты мяне яшчэ вучыш! Вырадак бальшавіцкі! Бяры дзіця! Хадзем са мной!

— Куды?

— Там даведаешся — куды.

— А дзіця навошта? — па-блазнецку ўхмыляючыся, раптам спытаў Коля.— Гарачыня... Крычаць будзе. Піць, есці... Адны турботы, пан начальнік...

— Нічога не разумееш — не сунь свайго носа! — крыкнуў на яго Гусеў і сам пацягнуўся да дзіцяці. Ды раптам убачыў перад сваім носам пісталет. Ікнуў ад нечаканасці. Адскочыў.

— Рукі ўгору! — прашыпеў Коля.— Так. Вышэй... Вышэй ручкі, пан начальнік...

Гусеў падняў рукі і, ашаломлены, працягнуў:

— Ах, сво-о-олачы!

— Яшчэ адно такое слова, і шансы твае застацца жывым зменшацца напалавіну. Так і засячы сабе на носе, клоп ванючы! — Коля з агідай тыркнуў пісталетам паліцаю ў зубы.

Данік тым часам спрытна выцягнуў у Гусева з кабуры пісталет.

— Памацай кішэні. Запаснога няма? Так. У хлеў — шагам марш!

Нават маленькая Ленка застыла ад здзіўлення. І яшчэ больш здзіўленая пара вачэй пазірала са шчыліны суседскага двара.

«Начальнік гарнізона» не крануўся, спалатнела яго дагэтуль бураковая морда.

— Слухай ты, улада! Мы гарантуем табе жыццё. Звяжам, заткнём зяпу і ціха паедзем да сваіх... А пікнеш — выхад у нас адзін, сам разумееш.

Гусеў згорбіўся і цяжкімі крокамі пасунуўся ў хлеў.

— Данік, лейцы!

У хляве яму звязалі рукі. Потым Коля здзекліва загадаў:

— Адкрый, душачка, роцік,— і сунуў у рот перапрэлай смярдзючай саломы.

Страха хлява была дзіравая, і ў куце пасля нядаўніх дажджоў стаяла гнойная калюжа.

Коля паказаў на яе рукой:

— Лажыся.

Гусеў закруціў галавой, паказваючы вачамі на сухое месца.

— Без панскіх выбрыкаў! Кладзіся, дзе паказваюць гаспадары. Тут будзе мякчэй... І прахалода... Ну! Раз... Два... Вось так.

Начальніку звязалі ногі.

Хлопцы выскачылі з хлява і з захапленнем паглядзелі адзін на аднаго.

Але што далей? Ініцыятыва перайшла да Даніка.

— Коля! Ляці да Старога!

— А хто Стары?

— Поп.

— Аляксей Сафронавіч?

У «паліцэйскага» ад здзіўлення зрабіліся па яблыку вочы.

— Дык і ён наш? Вось гэта дык здорава!

Мікола Трапаш прымкнуў да падпольшчыкаў у самым пачатку, калі яшчэ не служыў у паліцыі. Але тады ён ведаў толькі трох чалавек: Толю Кустара, Даніка, нябожчыка Цішку. Лялькевіч і Аляксей Сафронавіч вырашылі, што з іншымі членамі арганізацыі яго знаёміць не варта — хлопец крыху неўраўнаважаны, і невядома было, як ён павядзе сябе ў паліцыі. Але, выбраўшыся ў раён, Коля наладзіў сувязь з падпольшчыкамі ў горадзе і шмат чым дапамагаў ім. Кустара і Даніка ён інфармаваў пра гэта даволі скупа ды наогул сваіх старых сяброў пачаў забываць, лічыў, што маленькая група вясковых хлопцаў мала чаго варта. А сябе як падпольшчыка ён ставіў высока: устанавіў сувязь з армейскай разведчыцай-радысткай, а таму лічыў, што ў яго асобае становішча ў падполлі.

І, можа, толькі цяпер, калі даведаўся пра Шапятовіча, пра дзядзьку Аляксея, з якім рыбачыў змалку, Коля адчуў усю глыбіню і шырыню народнага супраціўлення захопнікам. Вось яно як разгортваецца! І якія розныя формы іх дзейнасці, барацьбы!

Калі Коля паехаў, Данік схапіў на рукі Ленку і кінуўся шукаць Полю. Яна працавала ў людзей, у другім канцы вуліцы. Малацілі на адкрытым таку. Здалёк было чуваць, як гакалі ў чатыры цапы, нібы ў далёкія, дзедаўскія часы.

Убачыўшы Даніка з малою, Поля, якая жыла апошнія дні ў трывозе і страху, адразу адчула, што нешта здарылася.

— Поля! Адлучыся на хвіліну. Госці.

Яна не спытала, якія госці. Толькі гаспадар незадаволена прабурчаў:

— Хто гэта надумаў у такі час у госці хадзіць? Ты ж там, Пелагея, не вельмі баўся... Госці гасцямі, а хлеб сам на стол не прыходзіць.

Данік па дарозе, на сцежцы за гародамі, растлумачыў сястры:

— Правал, Поля. Прыязджаў Гусеў арыштоўваць Уладзіміра Іванавіча. Хацеў забраць мяне з Ленкай. Мы з Колем Трапашам звязалі яго, ляжыць у хляве. Добра, што ён прыехаў з Колем. Трэба ўцякаць. Зараз жа. Не заходзячы дадому нават...

— Божачка мой! — заплакала сястра.— Я так і ведала — не міне нас бяда. Што ж мы рабіць будзем? І хата, і карова... Яны ж спаляць, забяруць...

— Што ты пра хату!.. Я вось думаю, як Сашу папярэдзіць. Каб не схапілі яе. Ды і Уладзімір Іванавіч можа вярнуцца. Вось пра што трэба думаць!

— Трэба ж забегчы вопратку хоць якую дзіцяці ўзяць ды ежы... Як ты панясеш яе так? Божа ты мой, Божа! Куды ж мы дзенемся? Я так і ведала, так і ведала...

Ленка, убачыўшы, што цёця плача, пачала кулачкамі выціраць ёй слёзы і цалаваць і пагражала пальчыкам Даніку: навошта пакрыўдзіў цёцю?

— Дам... дам!.. Мама бу-бу...

Гэта яшчэ больш разжаліла Полю.

Данік не пусціў сястру ў хату. Ведаў: занадта доўга будзе корпацца там і набярэ ўсяго столькі, што не панясеш. Ён прымусіў яе пасядзець з Ленкай у кіяшніку, у канцы гарода.

— Я сам вазьму што трэба.

— Малака бутэльку налі. Сашына паліто не забудзь... Колькі ты адзін возьмеш?

— Не ўздумай ісці, Поля! — сурова загадаў ён.— З-за ануч сваіх можаш дзіця загубіць...

Каб даць ёй зразумець, што сапраўды вельмі небяспечна, ён дастаў з кішэні гусеўскі пісталет і, прыгнуўшыся ў разо-ры, пайшоў, трымаючы яго перад сабой.

Першым чынам ён дастаў у каморы з-пад падлогі нямец-кі аўтамат і гранату. Потым сабраў самыя неабходныя рэчы, галоўным чынам для Ленкі.

У гэты момант на вуліцы затрашчаў матацыкл. Данік схапіўся за зброю. Свае. Коля і з ім дзядзька Аляксей у па-поўскай расе.

Хлопец узрадаваўся, што яны вярнуліся: трое — гэта ўжо сіла! Стары паводзіў сябе так, быццам нічога асаблівага не здарылася. Паважна прывітаўся з Данікам, сказаў:

— Ну, папярэдзілі ўсіх, Паўлік паляцеў да Толі. Збор на лузе... Выканаем жаданне нябожчыка Цішкі... і — з Богам да сваіх...

Да нямецкіх машын дзеці ніколі не выбягалі, нават са-мыя маленькія адчувалі, што гэта небяспечна. Але на мата-цыкле прыехаў не немец і не Гусеў, а дзядзька Аляксей, які ніколі не даваў іх у крыўду — заўсёды абараняў, нават пе-рад бацькамі. Таму немаведама адкуль на вуліцу высыпалі дзеці.

Аляксей Сафронавіч убачыў іх і пашкроб сваю зарослую патыліцу. Паклікаў Колю. Шапнуў яму:

— Ідзі, зрабі так, каб матор роў на ўсю іванаўскую.

Той пачаў разварочвацца, звярнуў з каляіны і «забукса-ваў» у пяску. Дзеці пачалі піхаць матацыкл, галёкаць, смя-яцца.

Стары накіраваўся ў хлеў. Гусеў убачыў яго, радасна ўстрапянуўся, затузаўся: падумаў, што прыйшоў ратунак. Але поп дастаў з-пад расы пісталет і, нахіліўшыся, сказаў:

— Ну, юда, хрыстапрадавец! Маліся апошні раз, калі помніш малітвы. Многа ты праліў слёз і крыві! Прыйшоў час расплаты. Даўно табе вынес прысуд нябожчык Цішка... Вечная памяць яму!..

Гусеў пасінеў, вочы яго, напоўненыя жудасцю, малілі аб літасці. Што ён думаў у той міг? Хто ж не партызан, калі на-ват поп з імі?

Стары выцягнуў кляп з яго рота.

— Кажы сваё апошняе слова, здраднік!

— Даруйце... Айцец святы... Век буду...

Раптам змоўк матацыкл, але недзе за школай пачуўся шум іншага матора.

Гусеў дзіка закрычаў:

— А-а-а... Рату-у...

Аляксей Сафронавіч націснуў спускавы кручок.

— Немцы! — папярэдзіў Коля, ускочыўшы ў двор.

Начальнік гестапа Цынздорф працаваў значна больш аператыўна і, безумоўна, не так саматужна, як паліцыя. Калі Мілецкі пазваніў яму і сказаў, што натрапіў на цікавы след, шэф загадаў неадкладна з'явіцца асабіста. Выслухаў падрабязнасці, у сваю чаргу назваў самаўпэўненага начальніка паліцыі дурнем і цельпухом і праз якія паўгадзіны выехаў у вёску на грузавіку з дзесяткам гестапаўцаў. Машына падляцела да школы, і зняважаны, спалоханы Мілецкі падняў па трывозе сваіх падначаленых, большасць з якіх бестурботна спала.

— Гусеў дзе?

Адзін з паліцаяў бачыў, як іх камандзір паўгадзіны назад праехаў на матацыкле ў вёску.

— Хату гэтага... кульгавага... на пратэзе... Шапятовіча! Хутчэй! Наспалі морды, падлюгі!.. Варушыцеся!

З кузава гестапаўцы ўбачылі, што недалёка па гародзе бягуць у напрамку лесу, хаваючыся за кукурузай, два чалавекі з клункамі. На вуліцы затрашчаў матацыкл. Узняў пыл, аддаляючыся.

— Узяць гэтых! — скамандаваў штурмбанфюрэр, паказваючы на гароды.— Дагнаць матацыкл! Штрык! Кнопе! Грубер! Узяць жывымі ўсіх! — і сам выскачыў з кабіны. О, ён вопытны камандзір! Ён ніколі не высоўваецца наперад! Найлепшая пазіцыя ў часе аперацыі — за спінамі сваіх верных эсэсаўцаў.

Данік вельмі спалохаўся, калі не знайшоў на гародзе Полі з Ленкай. Няўжо магла пайсці ў сяло? Не. Поля першая ўбачыла грузавік з салдатамі і своечасова перабралася за выган, у алешнік. Убачыўшы Аляксея Сафронавіча і Даніка ў канцы гарода, яна ціха паклікала іх.

Калі падпольшчыкі беглі цераз выган, над галовамі засвісталі першыя кулі. Пераскакваючы цераз лазовыя плятні, па чужых гародах і пазашкольнай пустэчы, напярэймы

ім, каб адрэзаць ад лесу, беглі гестапаўцы і паліцаі. Чалавек пятнаццаць!

— Стой! Стой! Страляць будзем! — крычалі паліцаі. Гестапаўцы беглі моўчкі.

Апынуўшыся ў кустах, Аляксей Сафронавіч сказаў Даніку:

— Даніла! Бяры дзіця, пісталет, дай мне аўтамат... І бяжыце. Па маладняку ў Загацце. Старык пераходзьце ўброд... Каля Маркавай гары, у лазняку, сабяруцца хлопцы, адтуль пойдзеце ў атрад... А я... я лягу ў канаве і затрымаю гэтых сабак.

— Дзядзька Аляксей!..

— Не разважай, Даніла! Гэта загад! Выконвай, як салдат! Будзь шчаслівы, сын мой!

Данік, аднак, не вытрымаў. Упаў на адно калена за кустом і даў доўгую чаргу па фашыстах. Тады толькі перадаў аўтамат Старому. Аўтаматная чарга моцна ашаламіла прадстаўнікоў улады. Яны не чакалі такога супраціўлення, і ваяўнічасць іх астыла. Адразу ўсіх прыцягнула зямля. Цынздорф ускочыў у траншэю, выкапаную каля школы для абароны паста. Начальнік паліцыі ныркнуў следам за ім.

— Вы бачыце, што вы зрабілі? — прахрыпеў шэф паліцыі.— Ідыёты! Я павешу гэтага вашага Гуся. А разам з ім, магчыма, і вас. Падыміце сваіх...— ён зняважліва зморшчыўся, шукаючы абразлівае слова для паліцаяў,— атакуйце адгэтуль... Я пайду ў абход... Што вы глядзіце на мяне, як баран? Ідзіце! Камандуйце!

Гестапаўцы паспрабавалі падняцца першыя і зноў былі прыціснуты да зямлі аўтаматнай чаргой. Тады і яны адкрылі агонь па кустах з аўтаматаў, карабінаў, пісталетаў.

Аляксей Сафронавіч, пераканаўшыся, што Поля і Данік пабеглі і, незаўважаныя, дасягнулі лесу, адпоўз па сухой канаве з кустоў на выган, каб ворагі не абышлі і не захапілі знянацку. Пазіцыя тут была зручная: ён мог страляць ва ўсе бакі. Толькі адступаць няма куды. Ды ён не думаў пра гэта. Турбавала адно, каб немцы не кінуліся ў лес і не пагналіся за дзецьмі, як ён называў у думках і Ленку, і Даніка, і Полю. Усе яны дзеці зямлі, народа, яго дзеці. Ім ён аддаваў сваю любоў і ласку, іх благаславіў на барацьбу,

калі даведаўся, што Данік і Цішка тайком збіраюць зброю, асцерагаў ад неразумных учынкаў, вучыў быць дасціпнымі і хітрымі, звязаў з партызанамі. За іх ён гатовы прыняць смерць.

Стала душна. Аляксей Сафронавіч сцягнуў расу, усміхнуўся: «Маскхалат гэты цяпер мне без патрэбы»,— і кінуў расу ўбок. Фашыстам, відаць, здалося, што нехта перабег па канаве, і кулі пачалі ціўкаць там, дзе ўпала папоўская апратка.

«О, ты мне яшчэ служыш»,— зноў усміхнуўся вясёлы каваль і пакратаў сваю густую грыву, шкадуючы, што нельга абстрыгчы і гэтую маскіроўку.

Пачулася гучная нямецкая каманда. Гестапаўцы як бы пачалі адыходзіць. Не. Гэта — манеўр. Аддаляюцца ўбок і бягуць да лесу. Смела. На поўны рост, бо добра ведаюць дальнастрэльнасць аўтаматаў.

«Няўжо даганяюць дзяцей? — з глыбокай трывогай падумаў стары падпольшчык.— Можа, кінуцца наперарэз ім?» Але пайшлі ў атаку паліцаі: праклянццем і пагрозамі начальніку ўдалося падняць іх.

Аляксей Сафронавіч падпусціў бобікаў як можна бліжэй і біў кароткімі чэргамі. Трэба эканоміць патроны. Іх зусім няшмат — асталося ўсяго два «стручкі».

Два ляглі назаўсёды: адзін ненатуральна тыркнуўся носам, калі пераскакваў плот, другі закрычаў, кінуўся назад і... упаў, шырока размахнуўшы рукамі. Гэта падбадзёрыла каваля. А на паліцаяў нагнала такі страх, што, як ні крычаў, ні пагражаў начальнік, ніхто з іх больш не ўзнімаў галавы. Стралялі з вінтовак, зразалі кулямі кукурузу, трушчылі гарбузы і пляцень.

Аляксей Сафронавіч не адстрэльваўся. Думаў пра Полю і Даніка, пра малую Ленку, пра Лялькевіча і Сашу. Ці ўправяцца папярэдзіць іх? Каб хто з іх не з'явіўся часам сёння! «Як добра было б, каб усіх папярэдзілі! А Коля... Малайчына! Не памыліўся, значыцца, я ў табе, верыў, што не здрадзіш, не прадасі душу за трыццаць сярэбранікаў, як гэтыя вось, бобікі, што пахаваліся ў градах. Баязліўцы! Што вы не вылазіце? Ага, адзін высунуўся. А мы цябе вось так, сукін сын! Кароценькай! Уся вёска, відаць, у падвалы пахавалася

ад страляніны. Што гэта? Страляюць з лесу? З кустоў? Ура! Значыцца, не кінуліся ў пагоню, не ўбачылі. Добра! Хочаце абкружыць і ўзяць мяне? Бярыце. Бярыце. Але не вельмі вы спажывецеся... Не вялікая карысць вам будзе ад майго грэшнага цела...»

— Ми-ир-ом Го-о-спо-ду-у помо-о-олимся-я! — грымнуў ён дыяканскім басам, апошні раз жартуючы з свайго духоўнага сану. Павярнуўся і пачаў біць па гестапаўцах, якія па адным перабягалі з сасняку ў алешнік. Таксама, здаецца, адзін кульнуўся.

«Значыцца, служаць яшчэ мае вочы».

Але гэтыя чорныя, як сама смерць, не спыняюцца. Гэта не бобікі. Гестапаўцы стралялі ўжо з алешніку, за нейкія трыццаць крокаў. Кулі ціўкалі каля самай галавы. Адна, дурніца, джыгнула ў руку. Аляксей Сафронавіч адчуў, як набрыняе гарачым рукаў сарочкі. Але страляць яшчэ можна. Ды па кім страляць? Усе пахаваліся. І патроны апошнія.

Ён дастаў з кішэні штаноў гранату і паклаў на замшэлы насып старой канавы. Потым выцягнуў белую хусцінку і памахаў ёю над галавой.

— Штаць! — пачуўся з алешніку рэзкі голас.

Аляксей Сафронавіч зразумеў, што загадваюць падняцца. Ён стаў на поўны рост.

— Хэндэ хох! Рукі!

Ён крыху прыўзняў рукі. Гарачае і ліпучае пацякло па баку.

— Поп! Хлопцы! — у вялікім здзіўленні крыкнуў адзін з паліцаяў і вылаяўся: — Наш поп! А туды яго...

Паліцаі падхапіліся ўсе адразу, з галёканнем і свістам кінуліся на «папа».

— Я яму, чорту кудлатаму!..

— Не рабіць самасуду! — закрычаў начальнік паліцыі.

Гестапаўцы былі бліжэй, але гэтак паспешліва не кінуліся. Яны добра ведалі, што проста так партызаны не здаюцца.

«Бач, начальства не спяшаецца вязаць мяне,— падумаў Аляксей Сафронавіч.— Шкада. Ну што ж, няхай лягуць гэтыя сыны юды. Заслужылі».

Калі паліцаі наблізіліся, ён хутка нахіліўся, схапіў гранату і шыбануў у іх. І зноў нахіліўся — за аўтаматам, у якім

заставалася яшчэ колькі патронаў. Але ўзяць яго не змог: адразу некалькі куль прабілі галаву. Ён упаў тварам ніц, шырока расставіўшы рукі, быццам хацеў абняць родную зямлю.

Штурмбанфюрэр загадаў забраць цела каваля. На забітых і раненых паліцаяў ён нават не глянуў. Знайшоўшы ў хляве Гусева, злосна піхнуў яго нагой, а калі ўбачыў, што той яшчэ жывы (дрогнула, відаць, рука ў Аляксея Сафронавіча), дастаў з кабуры пісталет і выпусціў у непрытомнага «начальніка гарнізона» ўсю абойму.

Інтуіцыяй старога спрактыкаванага драпежніка Цынздорф адчуў, што з яго рук выслізнула вартая здабыча, значна больш сур'ёзная, чым ён думаў, калі ехаў сюды. Безумоўна, усе яны пайшлі ў лес, да партызан. Няма чаго траціць час на тое, каб шукаць іх у вёсцы. Машыну, якая даганяла матацыкл, у лесе абстралялі, забілі шафёра... Салдаты ледзь уцяклі. Не з яго сіламі сунуцца ў лес. У яго даволі спраў у горадзе.

Цяпер ён шкадаваў, што наогул паехаў сюды. Але нічога. Адна ахвяра ў яго ёсць — начальнік паліцыі. Ён навучыць гэтую тоўстую свінню, як трэба служыць фюрэру. Можна, напрыклад, запытаць, чаму ён даў Гусеву свой матацыкл і паслаў яго наперад. Куды дзеўся гэты матацыкл і паліцэйскі, які кіраваў ім?

Ад'язджаючы, Цынздорф уласнай рукой падпаліў хату Траянавых. Згарэла паўвуліцы. У тым ліку і школа.

VI

Саша на момант замерла на парозе маленькага пакойчыка, скаваная страхам,— ці жывы? Пасля кінулася да ложка, упала на калені.

— Пеця! Родны мой! Пецечка... Я так чакала цябе...

Ён ляжаў нерухомы, з заплюшчанымі вачамі, з забінтаванай галавой, з марлевай наклейкай на твары. Але дыхаў — перарывіста, цяжка. Значыцца, жывы. І рука, на якой знаёмы кожны зморшчык, кожная лінія, гарачая. Вось шрам

на мезеным пальцы — малы рассек сякерай. Саша прыпала тварам да гэтай рукі. Падняла галаву, убачыла паміж бінтоў радзімы знак на мочцы вуха — такі ж, як у Ленкі,— і міма-волі ўсміхнулася праз слёзы, пацалавала вуха. Адчула пах яго валасоў. Яны пахнуць гэтак жа, як і два гады назад,— родным і блізкім.

— Пеця, саколік мой... Расплюшчы вочы... Глянь... Гэта я... Дурненькі ты мой! Як ты мог падумаць так? Хіба я магу прамяняць цябе на каго другога?

Не, ён маўчаў. І ўсё навокал маўчала. Толькі за акном унізе плёскалася рака, ігралі сонечныя зайчыкі на белай столі пакоя. І было ціха-ціха. Здалося, яны адны на цэлым свеце. Зноў над сваім Дняпром. І ніхто ім больш не трэба. Пеця заснуў, зморaны, бо вельмі здалёку ішоў да яе, спяшаўся. Зараз ён прачнецца і прытуліць яе галаву да сваіх грудзей... І вернецца шчасце, і зробіцца хораша-хораша.

Ды раптам чыясьці чужая рука схапіла яе за каўнер пінжака і груба падняла з падлогі.

Саша схамянулася, адганяючы чары. Перад ёй стаяла Марыя Сяргееўна. Саша ўбачыла яе твар і жахнулася. Колькі злосці ў вачах, на твары гэтай добрай, ласкавай, з мяккімі рукамі жанчыны! На пабялелым ілбе выступілі кроплі поту, а ніжняя губа пасінела і дрыжыць. Што з ёй? Чаму яна такая? Яшчэ хвіліну назад яна сустрэла Сашу ўзрадавана і прыветліва. Завяла ў прыёмны пакойчык, а сама пайшла да хворых. Саша, нічога ёй не сказаўшы, прыбегла ў хаціну, каб пераканацца ў тым, што расказала Аня.

— Гэта...— хацела яна растлумачыць.

Але ўрач злосна і груба закрыла ёй рот далоняй. А потым узяла пад руку і сказала прытворна-ласкава:

— У цябе закружылася галава? Хадзем пагуляем.

І пад руку вывела на двор. Павяла міма галоўнага корпуса. Па дарозе прывіталася з нямецкім вартавым:

— Гутэн морген, Герман!

— Гутэн морген, фрау!

— Добрыя хлопцы — салдаты. Яны памагаюць мне.

Саша зірнула на яе са знявагай і хацела вырваць руку. Але Марыя Сяргееўна трымала яе даволі моцна. Яна завяла Сашу ў прыбіральню. Хвіліну моўчкі пастаялі там і рушылі далей — у поле. Як бы выйшлі пагуляць над Дняпром.

Калі аддаліліся на добрую сотню метраў, Марыя Сяргееўна дастала з кішэні халата хусцінку, выцерла лоб, вусны і не сказала, а прастагнала:

— О Божа мой! Якія вы дурныя, маладыя!

— Марыя Сяргееўна! — схапіла яе за рукі Саша.— Гэта Пеця! Мой Пеця...

— А ты спакайней,— адхіліла яе ўрач.— Я ведаю.

— Ведаеце? — чамусьці не здзівілася, а спалохалася Саша.— І раней ведалі?

— Не. Пачала здагадвацца. Учора, калі ён пачаў трызніць... Ён клікаў цябе і... Сеню... Майго Сеню... Тады я знайшла фота, дзе яны разам...

— Марыя Сяргееўна! Ён будзе жыць?

— Я зрабіла ўсё, што магла. У такіх умовах! Штохвілінна рызыкуючы... Трэці дзень я хаджу над безданню. Я сама не разумею, як трымаюся... А ты... ты сваёй неразумнай любоўю, сваім парывам магла ўсё загубіць... Ты чаму так кінулася туды?

Саша расказала пра тое, што пачула ад Ані, і пра тое, як яна ўначы хацела бегчы сюды, але Аня не пусціла да раніцы. Твар у Марыі Сяргееўны зрабіўся шэры. Яна быццам звяла ўся.

— Божа мой, як гэта разносіцца! А я была ўпэўнена...

— Марыя Сяргееўна! Як ён трапіў да вас?

Саша ўся дрыжала. А ўрач не адразу пачула яе пытанне — думала пра нешта сваё. Потым устрапянулася.

— А? Як трапіў? — І зноў узяла Сашу пад руку і павяла над самай кручай далей ад бальніцы, на ганку якой стаяў немец.— Я не заснула яшчэ, думала пра Сеню. І раптам выбух. З майго акна было відаць іх расчыненае акно, як яны балявалі... Гэта часта паўтаралася, і мне абрыдла глядзець. Яны нібы знарок расчынялі акно, быццам дражнілі партызан... Я ўвесь час думала, што партызаны калі-небудзь дабяруцца да іх. Святло патухла адразу ж пасля выбуху. Але тут жа ўспыхнуў пажар. Я не выйшла, хоць баялася за хворых. Я добра ведала, што ў такіх выпадках лепш сядзець дома. Пачнецца страляніна, пошукі... Дзіўна, што яны нават не пачалі страляць. Так іх ашаламіла... І раптам я ўбачыла яго... На фоне водбліскаў ад пажару... Ён бег па бальнічным

двары да кручы. І вунь там… вунь, дзе слуп ад Сенінага турніка… ён зваліўся… Я не сумнявалася, што гэта ён, той, што кінуў гранату… Што мне рабіць? Як памагчы яму? Божа мой! Пакінуць у бядзе такога чалавека? Я ведала, што іду на смерць, што вось-вось яны абшнырацць кожны дом, кожны закутак… І ў бальніцы, безумоўна, у першую чаргу. Але я не магла інакш… Я савецкі ўрач… Я выскачыла і зацягнула яго ў сваю хату. Ён быў непрытомны… На шчасце, яны не кінуліся адразу шукаць. Салдаты засталіся без афіцэраў і былі заняты пажарам… Школа згарэла, як куча сухога галля. А потым у іх атрымаўся казус… Немцы абстралялі паліцаяў, якія беглі на пажар цераз гароды, вунь адтуль… Гэта дало мне час, каб схаваць яго. У мяне на кухні пад падлогай яма, куды ссыпаю на зіму бульбу. Я кінула ў яму коўдру, падушку і апусціла яго туды. Адкуль браліся ў мяне сілы! Я несла дарослага чалавека, як дзіця! Шукаць пачалі паліцэйскія… А гэты фон Штуме, ацверазелы, хадзіў следам, ашаломлены, і толькі паўтараў: «Майн Гот». Я не вытрымала — выйшла з хаты, бо яны шнырылі па бальніцы і маглі зачапіць хворых… Яны схапілі мяне і павялі, каб я аказала дапамогу двум салдатам, якія таксама, п'яныя, апякліся… Шукалі яны ў маёй хаце ці не, не ведаю… Але што я перажыла, перавязваючы немцаў! Пры святле пажару я ўбачыла, што левы рукаў майго плацця ў крыві. Я нават не паспела агледзець, куды ён ранены. Але кроў магла застацца на падлозе, думала я. І — уяві! — на маё, на тваё, не ведаю, на чыё шчасце, усё абышлося добра ў тую ноч. Калі назаўтра прыехала начальства, то разабрацца ім, хто адкуль і куды бег, было ўжо немагчыма… Калі ўсё сціхла ў тую ноч і спалоханыя хворыя патроху супакоіліся, я вярнулася і агледзела раненага. Куля трапіла ў спіну, прабіла правае лёгкае. Я вырашыла аперыраваць… Божа мой! Каб мне раней, да вайны, расказалі, што нейкі ўрач, няхай геній, няхай сам Пірагоў, зрабіў такую аперацыю ў такіх умовах, я, відаць, засмяялася б яму ў твар, назвала хлусам. І мне, напэўна, ніхто не паверыць… У бульбяной яме, пад падлогай, стоячы на каленях, пры святле звычайнай лямпы, прымітыўнымі інструментамі, без патрэбных медыкаментаў… А галоўнае — адна. Прыйшлося рабіць «акно» і рэзекцыю раструшчанай куляй часткі

ніжняй долі правага лёгкага. А потым выявілася, што куля прайшла ў грудную поласць і засела ў рабрыне. Прыйшлося рэзаць другі раз. Добра, што ніхто не перашкодзіў... Нічога падобнага я ніколі не рабіла. І цяпер дзіўлюся... Выходзіць, што чалавек усё здужае, зможа, калі любіць, калі ведае, у імя чаго... Мая аперацыя — подзвіг... Я не саромлюся сказаць так... Не ведаю, што будзе далей, але ў звычайных умовах я, бадай што, магла б упэўнена сказаць: я ратавала яму жыццё. Не занесла інфекцыю, гэта галоўнае, і, здаецца, правільна зрабіла ўсё іншае... Ведаеш, пасля аперацыі ён на момант апрытомнеў. Я ўліла яму глыток вады. І ён прашаптаў... Ты ведаеш, што ён прашаптаў? «Дзякую, мама...» У той міг мне здалося, што гэта — Сеня.

Марыя Сяргееўна каўтнула і на момант закрыла вочы далоняй, быццам ад сонца. Яна глядзела на ўсход, насустрач сонцу. У Сашы вочы былі сухія, яна слухала моўчкі, толькі часта і неглыбока дыхала ды раз-пораз нецярпліва азіралася на хаціну, дзе застаўся ляжаць Пеця. Ёй здавалася, што ў гэты момант, калі яго пакінулі аднаго, ён можа назаўсёды адысці ад яе. Таму яна баялася нават глыбей дыхнуць, быццам дыханне магло патушыць яго жыццё, як свечку.

Марыя Сяргееўна апусцілася на пажоўклую калючую траву, звесіўшы ногі з абрыву. Ёй хацелася не толькі сесці, але легчы. Яна не сказала, што не заплюшчвала вачэй тры ночы, што толькі ўдзень засынала на колькі хвілін, седзячы ў сваім прыёмным пакоі. Добра, што, калі ў бальніцу перабраліся немцы, хворыя перасталі хадзіць. І тыя, што ляжалі і хто здолеў падняцца, стараюцца хутчэй выпісацца. «Далей ад ліха»,— як казала адна жанчына.

— Пасядзім трохі.

Саша не села. Яна стаяла побач і глядзела на хаціну.

— Не глядзі так! Чуеш? Ты выдаеш нас. Мы адпачываем. Ах, як мне хочацца заснуць! Але я не магу спаць. Я стаю на варце, і невядома, хто і калі мяне заменіць...

— Я, Марыя Сяргееўна!.. Я, родная вы мая... Цяпер я буду дзяжурыць пры ім,— вырвалася нарэшце ў Сашы. Яна нават памкнулася абняць жанчыну.

— Ах не, мой друг! Не тое. Якое дзяжурства! Ведаеш, заплюшчу вочы і бачу яго, таго, што ў яме. У мяне пачынаюцца

галюцынацыі. Так, відаць, узнікла вера ў дух нябожчыкаў. Нервы. Так, ён вораг. Але я ўрач. Я ўсё жыццё ратавала людзей ад смерці...

Яна глянула на Сашу, убачыла, што тая не ўсё разумее, і пачала расказваць зноў ціхім і роўным, знешне быццам абыякавым голасам:

— Я разумела, што не ўратаваць мне яго, калі ён застанецца ў яме. Раненаму трэба паветра і хаця б звычайныя чалавечыя ўмовы, догляд. Перанесці куды-небудзь у іншую хату — пра гэта і думаць няма чаго. Што рабіць? Рашэнне прынёс загад фон Штуме ачысціць бальніцу. Я ледзь выпрасіла ў яго тыдзень, каб падрыхтаваць барак былой МТС. Ён крычаў: «Я не хачу, каб мне кідалі ў акно гранаты!» Але ён быў упэўнены, што малітвы маці дапамаглі яму застацца жывым... Я сыграла на яго набожнасці. Я перавяла ўсіх іншых хворых у хлеў, у амбулаторыю, а яго, паліцая, да сябе ў хату. Ён і там ляжаў асобна, у былым радзільным пакоі. Калі яго прывезлі, я жахнулася ад лютасці таго, хто распраўляўся з ім. Яго секлі касой, без касся, відаць, як шабляй. Не было ніводнага жывога месца, больш трыццаці ран... Потым мне расказалі, што гэта зрабіў чатырнаццацігадовы хлапчук: помсціў за маці, якую гэты кат застрэліў... Але я ўрач. Я лячыла яго, вырвала ў смерці... Лёгка забіць ворага, які страляе ў цябе. А забіць раненага, непрытомнага... Я не магла, не мела права... Але трэба было знайсці выйсце, каб ратаваць чалавека, які помсціў за ўсіх, за народ... Сапраўднага чалавека... На што я спадзявалася? Ні на што. Ды, уласна кажучы, мне было ўсё адно ўжо — адзін адказ... Я пайшла на самае лёгкае, хоць і вельмі рызыкоўнае. Я памяняла іх месцамі. Таго — у яму. А Пятра твайго, нашага Пятра, паклала на яго месца, забінтаваўшы гэтак жа галаву, рукі... Ты бачыла. Я было пераканала сябе, што ніхто не выявіў падмены. Наіўная. Можа, і хворыя так паспешліва сёння выпісваюцца, што многія даведаліся? — спытала яна незразумела каго: Сашу ці самую сябе. Пасля паглядзела знізу на Сашу і парывіста паднялася.— Што ж нам рабіць цяпер, мой друг? — і, не чакаючы Сашынага адказу, прашаптала: — Асцярожнасць. Толькі асцярожнасць можа ратаваць усіх нас. Але так не можа цягнуцца доўга.

Трэба звязацца з партызанамі, каб яны неяк забралі яго... Ты павінна пайсці і адшукаць іх.

— Марыя Сяргееўна!..— устрапянулася Саша. Ёй зрабілася страшна ад думкі, што, толькі знайшоўшы, яна зноў пакіне Пецю ды яшчэ ў такім стане, калі побач стаіць смерць... Ён нават не даведаецца, што яна прыходзіла з любоўю і вернасцю, і будзе пакутаваць... Не, яна застанецца тут, пры ім! Яна нікуды не пойдзе! Не можа пайсці!

— А чым ты паможаш яму? Сваімі пяшчотамі? — сурова спытала Марыя Сяргееўна.— Яшчэ выкрыеш нас... Не, табе трэба ісці!

«Трэба расказаць ёй усю праўду пра Лялькевіча і пра Пецю. Цяпер можна. Гэта не будзе парушэннем клятвы, бо яна наш чалавек, можна лічыць — член нашай арганізацыі!» — падумала Саша.

— Мне здаецца, крызіс мінуў... Спачатку ён ляжаў так, што я баялася гэтага шоку. А ўчора пачаў трызніць. А гэта добра. Клікаў цябе, Сеню. Тады ў мяне бліснула здагадка... Лаяў нейкага Лялькевіча. Чакай. Няўжо Уладзіміра Іванавіча? Ён таксама недзе ў партызанах. У мінулую восень наведаўся неяк уначы да мяне, прасіў медыкаментаў... Абяцаў, што будзе заходзіць, але больш не з'яўляўся.

Саша больш не вытрывала:

— Марыя Сяргееўна, я ўсё раскажу... Даруйце, што таіла ад вас дагэтуль.

Урач выслухала моўчкі, не праявіўшы ні здзіўлення, ні залішняй цікаўнасці, толькі ў канцы ўздыхнула і сказала:

— О Божа! Як яна наблытала, вайна! А яго маці ляжала ў мяне ў бальніцы і кожны дзень плакала — дзе Валодзя? Можа, і мой Сеня дзе-небудзь побач. Такая вайна!

— Цяпер вы разумееце, што мне трэба застацца, каб ён убачыў мяне... Гэта паможа яму...

— Баюся я за цябе.

— Марыя Сяргееўна, ды я без вас і кроку не ступлю. Клянуся!

Урач задумалася.

— Добра. Я скажу фон Штуме, што папрасіла цябе памагчы мне, пакуль будзем перабірацца ў бараку. Будзеш мыць бялізну...

— Усё-ўсё буду рабіць. Любую работу, абы...

— Ты ведаеш, што мы зробім? Пераліванне крыві. Адна я не магла. У цябе якая група?

— Другая.

— Мы не ведаем яго групы. Няма сывараткі. Возьмем маю. Я — універсальны донар.

Саша не знаходзіла слоў, каб выказаць удзячнасць гэтай жанчыне, якая ратавала Пецю. Цяпер у яе з'явілася цвёрдая ўпэўненасць, што Пеця ўратаваны. Яна не думала пра тое, як выбрацца адгэтуль, з небяспекі, якая штохвілінна пагражае ўсім ім. Адзін неасцярожны крок, адно чыёсьці слова — і смерць. Нельга ні на секунду забываць пра гэта!

Аднак, калі яны вярнуліся назад да бальніцы, Саша не вытрымала: вачамі, позіркам папрасіла Марыю Сяргееўну дазволіць глянуць на яго. Тая дакорліва паківала галавой, але пайшла разам з ёй у хаціну.

Жывы! Хацелася крычаць ад радасці. Саша хутка нахілілася і пацалавала яго ў сухія, гарачыя, засмяглыя губы. І быццам удыхнула пацалункам сілу. Ранены расплюшчыў вочы. Паглядзеў на яе і прашаптаў без здзіўлення і без радасці:

— Саша.

Так шэпчуць малыя дзеці слова «мама», калі прачынаюцца на момант і пераконваюцца, што маці сядзіць побач.

— Пеця!.. Любы мой!

Марыя Сяргееўна прытрымала Сашу за плячо, асцярожна адхіляючы. А ранены раптам паварушыў забінтаванымі рукамі, як бы сціскаючы кулакі, і сказаў са злосцю:

— Я разбіў яму морду... Сеня... Чуеш? Мне трэба было з пісталета... Вось так... Ах, гад які!

Пальцы Марыі Сяргееўны скамячылі Сашыну кофтачку. Урач застыла, чакаючы: можа, ён скажа што-небудзь больш зразумелае пра сына? Але Пятро зморана прашаптаў словы песні:

— Пасею лебяду на берагу... Сваю...

Саша спрытна мыла падраныя смярдзючыя бальнічныя прасціны і думала, што некалі, калі Пеця захварэў на запаленне лёгкіх, яна прыйшла да яго ў бальніцу і, нягледзячы

на забарону галоўурача, сядзела цалюткі дзень. А цяпер Пеця ў больш цяжкім стане, і яна не можа сядзець пры ім, бо ніхто не павінен ведаць, што ён — блізкі ёй чалавек. Самы блізкі, самы родны. А яшчэ думалася пра Ленку. Як там дачка? Ці вярнуўся Уладзімір Іванавіч?

Падышлі два салдаты. Сталі за тры крокі і пачалі пільна назіраць, як яна мые. Саша адчула, як халадзее яе спіна. Чаму яны глядзяць так доўга і пільна? Што іх зацікавіла? Нарэшце адзін наблізіўся, памачыў руку ў мыльнай бруднай пене, правёў ёю Сашы па твары. І абодва весела зарагаталі.

Саша ўся задрыжала. О, як хацелася ўзяць намыленую прасціну і пляснуць у адказ яму па твары! Як яна ненавідзела іх! Але Саша перамагла сваю нянавісць, падняла галаву, выцерла твар рагом хусткі і... прыветліва ўсміхнулася.

— О, гут, гут,— ухваліў другі, старэйшы.

Калі яны адышлі, буйныя слёзы крыўды і абразы закапалі ў карыта, у мыльную пену. Абраза, здзек не скончыліся на гэтым. Хутка салдаты прынеслі ёй кучу брудных анучак, споднікаў і паказалі жэстамі, каб яна памыла. Яна мыла і праз слёзы не бачыла свету.

Але ўсё адразу забылася, як толькі Марыя Сяргееўна выйшла з амбулаторыі, несучы ў ручніку гарачы стэрылізатар, і паклікала яе. Што ўсе гэтыя крыўды, калі яна зноў убачыць Пецю, дапаможа яму! Каб ратаваць яго, яна вытрывае ўсё! Аднак у яе доўга дрыжалі рукі, і Марыі Сяргееўне прыйшлося чакаць, пакуль яна супакоіцца.

— Набярыся сілы. У нашых умовах гэта нялёгка, але ў цябе ўмелыя рукі, я помню. Я веру тваім рукам. Пачнём з малой дозы.

Марыя Сяргееўна скінула правы рукаў сукенкі і лягла на ложак побач з раненым, рука ў руку. Саша моцна перацiснула яе руку. Урач пачала варушыць пальцамі, напаўняючы вену, і адначасова кіравала аперацыяй:

— Знайдзі яго вену. Вось так. Бачыш? Супакоілася? Пачалі. Адпускай жгут.

Сапраўды, Саша зрабіла ўсё спрытна і ўмела. Кроў урача ўлілася ў жылы раненага, каб напоўніць страчаную ім кроў і прынесці новыя сілы для змагання са смерцю.

Збялелая Марыя Сяргееўна выцерла рукавом халата халодны пот з ілба і пахваліла «асістэнтку»:

— Малайчына!

Увечары зрабілі другое пераліванне.

І да Пятра вярнулася прытомнасць. Ён свядома глянуў на навакольны свет. Убачыў Сашу, здзівіўся:

— Саша? — і пакутліва, з болем, успамінаючы нешта, спытаў: — Дзе я?

Сашыны слёзы закапалі яму на твар.

— Пецяі Дурненькі мой. Я табе ўсё растлумачу. Ачуньвай хутчэй. І нічога дрэннага не думай...

Марыя Сяргееўна адхіліла яе, каб, выкарыстаўшы хвіліну прытомнасці, сказаць самае галоўнае:

— Ты ў бальніцы, мой друг. Але ты — не ты. Разумееш? Ты — паліцэйскі Букаты. Фядос Букаты. Зразумеў? Так трэба. Побач немцы.

Ледзь чутным шэптам ён спытаў:

— Вы — маці Сені?

Марыя Сяргееўна нахілілася над ім ніжэй.

— Дзе Сеня?

— Там,— паказаў ён вачамі ў прастор, і павекі яго апусціліся.

Сашы хацелася, каб ён зноў звярнуўся да яе і каб у вачах яго адбілася не толькі здзіўленне, але і радасць. Але ён нібы забыўся на яе. І ёй зрабілася балюча. Абедзве жанчыны напружана чакалі, што ён скажа яшчэ. Але ён маўчаў і не расплюшчваў вачэй. Здавалася, заснуў. Марыя Сяргееўна кіўнула Сашы, і яны на пальчыках выйшлі з пакоя. У калідоры Саша ўсхліпнула. Марыя Сяргееўна моўчкі выцерла ёй вочы марлевай касынкай.

— За працу, мой друг.

На другі дзень Саша зноў мыла, дэзінфіцыравала ложкі, тумбачкі, посуд. На кульгавым кані завозіла бальнічныя рэчы ў барак МТС, дзе наводзілі парадак іншыя жанчыны.

У яе ледзь не выскачыла сэрца, калі яна ўбачыла, што обер-лейтэнант і Марыя Сяргееўна пайшлі ў хату, дзе ляжаў Пеця. Пасля ўрач расказала. Афіцэр сустрэў яе і нечакана праявіў клопат:

— О, вы хворая, фраў Марыя! У вас вельмі бледны твар.

Каб не пераконваць яго, што адчувае сябе добра, яна адважылася сказаць праўду:

— Але, пан обер-лейтэнант. Я адчуваю сябе дрэнна. У мяне цяжкахворыя, раненыя і вельмі мала медыкаментаў. А таму я не толькі ўрач, але і донар. Я пераліла сваю кроў раненаму паліцэйскаму.

— О-о! — з пачцівым здзіўленнем выгукнуў фон Штуме. — Я хачу паглядзець на гэтага героя!

Былы начальнік, грубы, але хітры эсэсавец нябожчык Гюнтэр, час ад часу правяраў бальніцу. Гэты чысцюля фон Штуме ніколі не заглядваў і, між іншым, даўно прапаноўваў перавесці яе куды-небудзь далей. Ён даўно закрыў бы яе зусім, але фельдкамендант з нейкіх палітычных меркаванняў не дазваляе закрываць бальніцу і нават патрабуе адкрыць школу.

Марыя Сяргееўна спалохалася. А раптам Пятро, трызнячы, скажа што-небудзь лішняе. Ці ўбачыць фашыста і ў гарачцы кінецца на яго? Ці той, у яме, пачне стагнаць? На шчасце, Пятро спаў і паліцай маўчаў. А фон Штуме, адчуўшы пах крыві, зморшчыўся, заткнуў нос надушанай хусцінкай і паспешліва пакінуў хату. Марыя Сяргееўна ішла за ім.

— Каб пан обер-лейтэнант даў мне трохі глюкозы, я ведаю, у вашага медыка яна ёсць... Як бы гэта падмацавала мае сілы!

Каб адчапіцца ад яе, ён паабяцаў даць глюкозу. Заадно папярэдзіў, што любіць дакладнасць: праз два дні бальніца павінна выбрацца з усіх памяшканняў.

Пасля абеду, калі Саша зноў мыла бялізну, якую ёй падкінулі іншыя салдаты, на двары бальніцы з'явіўся стары з мокрай кайстрай. Яна пазнала яго: той сварлівы лодачнік, што перавозіў іх у мінулым годзе і спачатку запрасіў сто рублёў. Вартавы спыніў яго. Ён выцягнуў з кайстры вялікага ліня.

— Рыбы прынёс пану начальніку. За ласку яго, што човен вярнулі. Мне ж хоць памірай без яго, без чоўна. Во хачу аддзякаваць...

Фон Штуме выйшаў сам на ганак. Стары пакланіўся яму. Саша чула іх размову. Афіцэр пільна аглядаў кожную рыбіну і гаварыў:

— Ты іст хітры русіш альтэр ман... Як то? Дзед. О, дзед... Іх знайт, ты памагай партызан. Я, я... Іх знайт... Мой зольдат будзе лавіт цебя... Іх буду вешай цебя тут,— ён паказаў на таполю.

— Ды няхай я, пан-гаспадзін, не сыду з гэтага месца, калі я бачыў іх у вочы, партызан гэтых. Вось жа набрахаў нехта на старога чалавека.

— Вас іст набрахаў?

— Кажу, нагаварыў хтось на мяне. Які я партызан! Смех ды грэх. Мне восемдзесят гадоў.

Афіцэр паківаў яму пальцам:

— Ты ошань хітры... Шляўфукс[1]...

Калі афіцэр пайшоў, загадаўшы салдату занесці рыбу на кухню, стары накіраваўся да Сашы. Здалёк гукнуў:

— Дай, маладзічка, вады напіцца. А то, пакуль усцягнуў свае старыя косці на кручу, сем патоў выліў.

Саша паднесла яму няпоўнае вядро. Ён падняў яго, закрыўся і глуха сказаў у вядро:

— Саша? — глянуў адным вокам, ці кіўнула яна.— Выбірайся, маладзіца, адгэтуль, пакуль ціха. Але дадому не ідзі. Правал. Каля хутара звернеш са шляху налева, у сасоннік, і далей пойдзеш паўз балота. Цябе сустрэнуць.

Сказаў, паставіў вядро і паклыпаў прэч.

Саша ведала законы канспірацыі і ніводным рухам не выдала сябе. Але як закрычала сэрца: Ленка!

VII

Другі дзень Лялькевіч і хлопцы сядзелі на дарогах, што вялі ад Дняпра да Сожа,— пільнавалі Сашу, каб яна не пайшла дадому, не трапіла ў рукі фашыстаў.

Адразу ж, як толькі ў атрад з'явіліся падпольшчыкі з Паляй, Ленкай і сумным паведамленнем аб гераічнай смерці дзядзькі Аляксея, Уладзімір Іванавіч папрасіў у Дзеда людзей, каб пайсці шукаць Сашу.

---

[1] Ліс *(ням.)*.

Капыткоў недарэчна прабурчаў тады:

— Распыляем людзей перад аперацыяй.

Уладзіміра Іванавіча, моцна ўзрушанага падзеямі ў вёсцы, смерцю Аляксея Сафронавіча, гэта ўзарвала.

— Вы зноў за народам не бачыце чалавека! Аперацыя, каб узняць дух народа? А чалавека, значыцца, можна аддаць у лапы гестапа?

— Гэта вы правалілі арганізацыю! А цяпер хочаце апраўдацца! — у сваю чаргу ўскіпеў Капыткоў.— Адчувалі правал і ўцяклі ў лес!

Лялькевіч задыхнуўся. Такая абраза! Упершыню ў жыцці ён страціў уладу над сваімі пачуццямі, і рука пацягнулася да пісталета.

Піліпенка стаў паміж імі. Капыткоў зразумеў, што сказаў лішняе, і пачаў «біць адбой»:

— Прабач. Але ты першы пачаў. Ты першы абразіў мяне: выйшла так, што я хачу, каб наша сувязная трапіла ў гестапа. Глупства.

Капыткоў нерваваўся. Цяпер, калі атрад рэарганізоўваўся ў брыгаду, вярнуўся гэты Лялькевіч. Ці не таму, каб заняць месца камісара брыгады? Жыццё Капыткова прайшло ў турботах за свае званні і чыны. Акружэнне, лічыў ён, сапсавала яму кар'еру. Каб выправіць сваё становішча, яму вельмі трэба заняць месца камісара брыгады. А таму ён баяўся Лялькевіча, якога ўсе любілі і паважалі, і хацеў хоць як-небудзь прынізіць яго.

Лялькевіч сам не здагадваўся аб гэтым. Сказаў Дзед, калі яны засталіся адзін на адзін. Уладзімір Іванавіч абурыўся яшчэ больш, а хітры Піліпенка смяяўся. Ён любіў пакпіць, пасмяяцца з чалавечых слабасцей — без злосці, калі гэта свой чалавек.

— Не звяртай увагі. Стары, хворы чалавек. Пакалечаны вайной. А ў аснове сваёй ён добры дзядзька, сумленны камуніст. Умее пагаварыць з людзьмі...

— Ты, чорт цябе вазьмі, робішся нейкім талстоўцам: усе ў цябе добрыя, усім даруеш...— сказаў сярдзіта Лялькевіч.

— Усім, акрамя фашыстаў і здраднікаў...— адпарыраваў Макар.

— Ты дасі мне людзей? Ці я пайду сам.

— А Бог мой! Як табе не сорамна! Бяры сваіх хлопцаў, Дажору з яго «яснавідцамі» і ляці ва ўсе канцы свету.

А крыху пазней з хлапечай цікаўнасцю і сяброўскай шчырасцю Макар спытаў:

— Скажы, табе вельмі дарагая гэта жанчына?

— Мне дораг чалавек! — зноў-такі ўзлаваўся Лялькевіч.

Цяпер ён ляжаў пад разгалістым дубам на краі балота трохі заспакоены, успамінаў гэтую сутычку і папракаў сябе за лішнюю раздражнёнасць. Безумоўна, правал арганізацыі ўразіў яго больш, чым любога іншага. Але нельга не згадзіцца з Макарам і самімі падпольшчыкамі, што фінал іх дзейнасці даволі шчаслівы. Правесці амаль усіх людзей у атрад — гэта перамога, а не паражэнне. І за пытанне Макара ён дарэмна ўзлаваўся. Але Саша вельмі дарагі яму чалавек. Як таварыш па барацьбе, як друг і — навошта хавацца? — як жанчына. У спакойных абставінах ён і Макару не пасаромеўся б прызнацца, што кахае яе глыбока, шчыра і цяпер ужо, безумоўна, безнадзейна. Ён ляжаў, выцягнуўшыся, адпачываючы пасля бяссоннай ночы і верхавой язды, ад якой адвык. Недалёка ў кустах фыркалі іх коні. А на дубе сядзеў Данік — назіраў за дарогай.

Разведчыкі яшчэ ўчора ўстанавілі, што Саша наведалася ў Заполле, пераначавала там, пайшла назад і ў мястэчку затрымалася ў бальніцы. Толя Кустар з-за ракі нават бачыў яе ў бінокль: яна мыла бялізну. Але папярэдзіць яе ніяк не маглі, побач былі немцы. Пакуль нарэшце сёння не знайшлі старога дняпроўскага рыбака — дзеда Кліма, які неаднойчы памагаў партызанам. Цяпер чакалі Сашу ў пэўным месцы, але з перасцярогай.

«А калі яе не выпусцяць? Затрымаюць?» — думаў Лялькевіч. Ад думкі такой ныла сэрца. Ён падскочыў, калі пачуў радасны крык Данілы:

— Ідзе!

— Хто?

— Саша!

— Глядзі добра. Яна?

Данік хвіліну маўчаў. Потым выкрыкнуў:

— Так і ёсць!

— Што?

— Хвост.

— Які хвост?

— Нехта ідзе за ёю назіркам.

— Можа, нашы?

— Не, непадобна.

Лялькевіч схаваўся ў лазняку, не зводзячы вачэй з хлопца, якога ледзь можна было прыкмеціць у густым галлі дуба.

— Данік, ідзе?

— Бяжыць.

— А той?

— Схаваўся ў кустах.

— Злазь. Хадзем насустрач.

— Чакайце. Здаецца, нашы. Ідуць за тым.

Лялькевіч з палёгкай уздыхнуў.

...Магчыма, фон Штуме не звярнуў бы на Сашу больш увагі, каб яна дапамагла ўрачу перасяліць хворых, а потым аднойчы раніцой спакойна пайшла дадому. Але калі «фрау Марыя» сказала, што памочніца яе засумавала па дачцэ і хоча пайсці, просіць пропуск, каб яе больш не затрымлівалі, гэта яго насцярожыла. Так нечакана, пад вечар, пайсці ў няблізкую дарогу, праз лес, балота, партызанскую зону? Ён выклікаў начальніка паліцыі і загадаў: няхай адзін з агентаў прасочыць, куды пойдзе гэтая маладая жанчына.

Сашу перавезлі цераз Дняпро на паліцэйскай лодцы. Каб не выдаць сваёй вялікай усхваляванасці, яна жартавала з маладымі паліцаямі, сярод якіх быў і яе «праваднік». Ён схаваўся ў кустах і пайшоў следам за ёй. Саша не бачыла яго. А ён не бачыў, што за ім гэтак жа назіркам ідуць тры партызанскія разведчыкі, дужыя хлопцы. На краі балота яны скруцілі яго без адзінага гуку.

Саша сапраўды бегла ўсю дарогу. Як толькі вытрымала яе сэрца! Яно не выстуквала, а выхліпвала адно слова: Лен-ка, Лен-ка... А ў вушах шумела: пра-вал, пра-вал... Хто застаўся жывы? Хто чакае яе? Чакаць павінны, здаецца, недзе тут... І ўсё адно яна ўскрыкнула ад нечаканасці, калі Уладзімір Іванавіч выйшаў з кустоў насустрач.

— Ах,— і кінулася да яго, учапілася ў рукавы сарочкі.— Ленка! Што з ёй?

— Супакойцеся, Аляксандра Фёдараўна. Жывая, здаровая. У атрадзе. Поля з ёй. А вунь Данік.

— Саша! — гукнуў брат, злазячы з дуба.

— Адзін дарагі нам чалавек загінуў — Аляксей Сафронавіч. Пайшоў на смерць, каб ратаваць Ленку, хлопцаў...

Зморапая, змучаная, узрадаваная за дачку, за сваіх і паранейшаму ўстрывожаная за Пятра, Саша ўпала тварам на грудзі Лялькевіча і заплакала. Ні разу дагэтуль яна не плакала перад ім. Ён асцярожна і ласкава пагладзіў яе плечы.

— Што вы, Саша!

— Уладзімір Іванавіч, ратуйце Пецю,— папрасіла яна праз слёзы.

— Пецю? А дзе ён?!

— Там... у бальніцы... у Марыі Сяргееўны. Цяжкапаранены... Ён кінуў гранату ў школу...

— Так. Мая здагадка правільная. Яны што, схапілі яго?

— Не. Немцы не ведаюць. Марыя Сяргееўна схавала...

— Вось як!

— Паклала на месца нейкага паліцая, а таго — у яму. Але пра гэта ведаюць бабулі-санітаркі... Могуць прагаварыцца, выдаць... Тады смерць і Пецю і Марыі Сяргееўне... Уладзімір Іванавіч!

Ён лёгка адхіліў яе.

— Чакай. Раскажы ўсё спакойна, а мы падумаем.

Саша расказвала пасля таго, як адбыўся суд над паліцаем, які шпіёніў за ёй. Думалі ўсе: Уладзімір Іванавіч, Даніла, Толя Кустар, Дажора, разведчыкі. Уласна кажучы, усе іншыя думалі нядоўга. Лялькевіч адразу прачытаў на іх тварах: трэба ратаваць Пецю і Марыю Сяргееўну. Але, трэба ратаваць — такое і яго цвёрдае рашэнне. Але як? У мястэчку, па падліках Сашы і разведчыкаў, па паказанню шпіёна, каля сарака немцаў ды добрая паўсотня паліцэйскіх. Пасля выбуху ў школе яны асабліва пільныя, насцярожаныя. Паехаць папрасіць увесь атрад і штурмам разграміць варожы гарнізон? За Дняпром, на кручы, з палявымі подступамі?.. Не, не пойдуць на гэта ні Капыткоў, ні нават Дзед. Паспрабаваць

выкрасці Пятра сіламі разведчыкаў ды тых хлопцаў, якія толькі што ўратаваліся ад гестапа? А ці не на верную смерць ён пашле гэтых дзевяць смельчакоў, маладых, дужых, жыццярадасных? Што скажа тады Капыткоў?

«Ды ну яго да д'ябла, гэтага Капыткова! З якога гэта часу я пачаў азірацца на яго? Нічога ён не скажа. Не вернуцца яны — не вярнуся і я, бо пайду разам з імі. А ратаваць Пецю — мой абавязак!»

Як яны глядзяць на яго, асабліва Саша і Данік! Чакаюць яго рашэння, яго слова. Вераць, што ён скажа гэтае слова!

Уладзімір Іванавіч трасянуў галавой, як бы адганяючы непрыемныя думкі, і шырока ўсміхнуўся...

* * *

Ноч была халодная і цёмная. Зрэдку ў прасветы хмар выглядвалі адзінокія зоркі. Але Саша не бачыла іх. Яна стаяла на халодным пяску і ўзіралася ў зарэчную цемру. Рака лізала яе босыя ногі. Яна не адчувала холаду. Рака плёскалася, віравала няспынна, шапталася, а за спіной, быццам тысячы жывых істот, варушыўся лазняк. Узляталі і падалі ў атаву начныя птушкі.

Саша нічога не баялася тут. Няхай разбушуецца рака, узнімецца вецер, ламаюцца дрэвы, валяцца стагі. Няхай больш шуму — гэта лепш. Абы ціха было там, на тым беразе, куды паплылі ўсе яе сябры на чале з Уладзімірам Іванавічам. Яго ўгаворвалі не плысці, застацца тут. Ён узлаваўся на разведчыкаў і загадаў ім маўчаць. Саша таксама хацела плысці — ён узлаваўся і на яе. Яна засталася адна. Колькі ёй прыйдзецца чакаць тут? Яна будзе стаяць да раніцы... Не, усё жыццё, калі яны... Не, не. Там ціха. Абы там не стралялі...

Яны высадзіліся вось тут, насупраць, дзе поле. Потым папаўзуць вунь туды, дзе свеціцца адзінокі агеньчык. Можа, гэта ў хаце Марыі Сяргееўны? Можа, кепска Пецю і яна ратуе яго? Ці гэта свеціцца ў немцаў? Хлопцы павінны падпаўзці туды непрыкметна, калі што — ціха зняць вартавога,

пакласці Пецю на насілкі і вярнуцца сюды, дзе чакае стары рыбак з лодкамі.

Колькі прайшло часу? Гадзіна, дзве? Можа, яны нясуць ужо яго, а ззаду ідзе Марыя Сяргееўна і шэптам просіць, каб неслі асцярожна, не тузалі? Можа, плывуць ужо? Саша напружана прыслухоўваецца. Здаецца, што журчыць вада пад чаўнамі, ціха скрыпіць вясло. Шмат што здаецца. Ёй, няверуючай, хочацца памаліцца Богу, рацэ, хмарам, каб ніщто не парушыла цішыні на тым беразе.

І раптам там, на кручы, дзе свяціўся агеньчык, успышкі — адна, другая... Што гэта? Дакаціліся стрэлы. Ударылі ў самае сэрца. Заляскалі ўсё часцей, часцей... Загаманілі кулямёты, быццам рассыпалі гарох. Здалося, што ўвесь свет запоўніўся грымотамі. Зялёныя, жоўтыя, чырвоныя нітачкі пацягнуліся за раку. Пад хмары ўзляцелі ракеты і асвяцілі ваду мёртвым святлом. Усюды — смерць. Смерць!

Саша адступіла на крок, села на мокрую траву.

— Усё... Гэта ўсё,— шапталі яе вусны.— Няўжо ўсё? Няўжо не будзе Пеці? Загіне Марыя Сяргееўна? А Данік? А Уладзімір Іванавіч? Не, не! Не можа гэтага здарыцца! Не хачу! — закрычала яна і, падхапіўшыся, ступіла ў ваду. Што яна надумала ў той міг? Плысці? Можа, і паплыла б, каб не пачула ціхіх успляскаў вёслаў і фыркання чалавека.

Два чаўны вынырнулі з цемры адначасова. За імі, дабраўшыся да мелі, аддыхваліся разведчыкі — яны перабіраліся ўплаў. Нехта ціха сказаў:

— Няхай салютуюць, дурні.

Другі гэтак жа ціха засмяяўся.

— Смаляць у белы свет...

— Саша! — пачула яна шэпт Уладзіміра Іванавіча.

— Саша? — мяккія і халодныя рукі абвілі яе шыю.— Вось і мы, мой друг. Дзякую табе.

«Дзякую вам. Усім вам»,— хацела адказаць Саша і не змагла. Як заўсёды ў такія хвіліны, словы былі непатрэбныя, лішнія. Толькі цяпер яна адчула часціну той радасці, якую два гады перажывала ў думках, уяўляючы будучую сустрэчу з Пятром. Яе, радасці, не было там, у бальніцы. Там былі смутак і гора. Яна прыйшла тут, калі мінула небяспека, калі побач не ворагі, а сябры і навокал — бяскрайнія прасторы

роднай зямлі, балоты, лясы, якія дадуць ім прытулак. Няхай яна не такая радасць, якую Саша бачыла ў марах. Але тое, што прыйшла яна праз пакуты і гора, праз смяротэльную небяспеку, у цяжкую хвіліну, рабіла яе яшчэ больш дарагой і непаўторнай. Недарма яна запаўняла ўсю Сашыну істоту, звінела дзівосной музыкай у вушах, у галаве, у сэрцы. Нават стрэлы там, за ракой, не парушалі яе стройнай мелодыі. Сашы хацелася заплакаць, але так, як яна не плакала ні разу за два гады,— ад радасці. Хацелася абняць Лялькевіча, хлопцаў, Марыю Сяргееўну, ды не адважвалася крануцца з месца, як бы баючыся расплюскаць свае пачуцці.

Разведчыкі без слоў выцягнулі лодкі.

Стары Дняпро ласкава цалаваў рукі і ногі мужным і добрым, з чыстымі сэрцамі людзям.

1958